

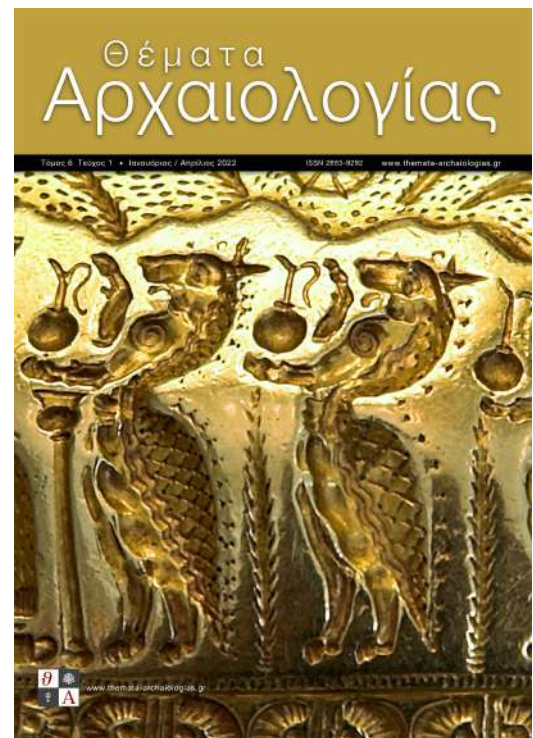

«Ξορκισμένος με τον απήγανο». Ιαματικές και άλλες ιδιότητες του φυτού *Ruta graveolens*, μέσα από τις πηγές

Συγγραφείς: Χριστίνα Παπαδάκη, Βασίλειος Στρατήγης, Αναστασία Φορτοτήρα

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2023/04/ariganos-rue-2022-6-1-50-69.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 6, τεύχος 1, Ιανουάριος/Απρίλιος 2022, σ. 50-69

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα μη κερδοσκοπικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

Rue

Medical and apotropaic properties of *Ruta graveolens*

Abstract at the end of the article

«Ξορκισμένος με τον απήγανο»

Ιαματικές και άλλες ιδιότητες του φυτού *Ruta graveolens*, μέσα από τις πηγές

Χριστίνα Παπαδάκη

Αρχαιολόγος
Μεταδιδακτορική ερευνήτρια
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Βασίλης Στρατήγης

Τμήμα Δασολογίας, Επιστημών Ξύλου
και Σχεδιασμού
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Αναστασία Φορτοτήρα

Τμήμα Δασολογίας, Επιστημών Ξύλου
και Σχεδιασμού
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Το άρθρο εξετάζει τις φαρμακευτικές και αποτροπαϊκές ιδιότητες του απήγανου (*ruta graveolens*) κυρίως μέσα από γραπτές αλλά και προφορικές μαρτυρίες, καταδεικνύοντας τη εξέχουσα σημασία και την ευρεία διάδοσή του τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη λαϊκή μας παράδοση. Εντυπωσιακή είναι, επίσης, η συχνή αναφορά του φυτού σε λογοτεχνικά κείμενα. Ο απήγανος χρησιμοποιούνταν κυρίως ως εμμηναγωγό, εκτριωτικό και αντιβασκάνιο γι' αυτό και παραδοσιακά υπήρχε στον κήπο σχεδόν κάθε σπιτιού μέχρι πρόσφατα, σε πολλές περιοχές της Μεσογείου .

Λέξεις ευρετηρίου

απήγανος
ιαματικά / αποτροπαϊκά φυτά
ξόρκια
μαγεία

1. Άνθη απήγανου.

Ο ρήγανος και πήγανος
κι ο μονοπύρης σκόρδαρος
του βουρκολάκου βότανος
είναι μεγάλο ζόρκι.

Με χυμό απήγανου τη ράντισε
με εννέα σταγόνες δροσιάς
του μεσσουχτίου που μάζεψε...

Drayton M., *Nymphidia, the court of Fayrie*

Απήγανος - ρυτή ή βαρύσομος (*Ruta graveolens*):² γενικά χαρακτηριστικά

Ο πολυετής, ενδημικός στη Μεσόγειο, αιθαλής βαρύσομος δικοτυλίδονος θάμνος (α)πήγανος³ ανήκει στην υποοικογένεια των Ρουτοειδών (*Rutoideae*) και την οικογένεια των Ρουτιδών (*Rutaceae*).⁴ Ευδοκίμει σε ξηρικές παραθαλάσσιες και ημιορεινές ασβεστολιθικές πλαγιές και φρυγανότοπους με υψόμετρο από 0 έως 1800 μ., στη βόρεια, ανατολική και κεντρική Ελλάδα, στο βόρειο και δυτικό Αιγαίο, στα νησιά του Ιονίου, στην Πελοπόννησο, στην Κρήτη και στις Κυκλάδες.⁵ Την ευρεία γεωγραφική εξάπλωση και σπουδαιότητά του σηματοδοτούν τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια,⁶ ανάμεσά τους κάποια λιγότερο προφανή, όπως *Αργιάλ*⁷ και *Ρίσοβο*,⁸ καθώς επίσης το πλήθος των δημοδών ονομάτων του, όπως *πήγανος*, *πηγανιά*, *απίανος*,⁹ (α)πήγανος,¹⁰ *αργάνος*, *απήγανας*, *απηγανιά*, *απήγανη*, *απηγανιά*, *απήγανο*, *απούγανος*, *μπήγανος*, *πεάνι*, *πέανος*, *πηανιά*, *πήγανο*, *πήγανον*, *πήγανος*, *πήγανη*, *πηγανιά*, *πεγάνι*, *πηγάνι*, *απηγάνι*,¹¹ *πηγουνιά*, *πήγαντο*, *πούγανος*,¹² *βρωμοπήγανος*,¹³ *ρουδά*, *ρούτα*, *ρυτή*, *επνουβού*, *τεφεσία*, *τεφές*, *τόχμε σαζάτ*, *μπομπόλα*,¹⁴ *κολιά*,¹⁵ *ξίδακιά*,¹⁶ *συντέφι*,¹⁷ *αχούνουπος*,¹⁸ *αγρόχορτος*,¹⁹ *βρώμος*,²⁰ *σιδερόχορτο*. Σημειώνεται ότι, ο απήγανος ανήκει στα φυτά που ταυτίζονται με το ομηρικό *μόλυ*, από συγγραφείς όπως ο Γαληνός²¹ και ο Ορειβάσιος.²²

Τα είδη απήγανου που ευδοκίμούν στην Ελλάδα είναι ο βαρύσομος (*Ruta graveolens*) και ο χαλέπιος ή πήγανο άγριο ή άρμαλα²³ (γαλλικά *Harmale*, τουρκικά *Χαριμάλ* ή *Ουζερλίκ*, αραβικά *حمرل*, *Thesaurus Syriacus s.v. كرامد* *Peganum harmala*,²⁴ *συνών. Ruta chalepensis* L.).²⁵ Το ύψος του φυτού κυμαίνεται από 0,60 έως 0,90 μ., σχεδόν όσο και το πλάτος του. Τα γαλαξοπράσινα σαρκώδη φύλλα του εκφύονται κατ' εναλλαγή, είναι δις ή τρις περσοσχιδή, με αντωοειδή-προμήκη τμήματα και διαφανή στίγματα,²⁶ ενώ αναδύουν μίαν έντονη, δυσάρεστη στους περισσότερους, οσμή, λόγω της ύπαρξης εκκριτικών πόρων που απελευθερώνουν αρωματικό αιθέ-

ριο έλαιο.²⁷ Τα κίτρινα, οργανωμένα σε επάκριους κορύμβους, διγενή ακτινόμορφα άνθη εμφανίζονται στη διάρκεια του θέρους· φέρουν τέσσερα, εν μέρει ενωμένα, σέπαλα, τέσσερα με πέντε ελεύθερα ωοειδή πέταλα και πολυάριθμους στήμονες.²⁸ Ο καρπός συνίσταται σε υποσφαιρική κάψα με νεφροειδή σπέρματα, που παράγουν μια ερυθρή βαφική ουσία, την αρμαλίνη.²⁹ Το φυτό πολλαπλασιάζεται εγγενώς ή με μοσχεύματα προπάντων δε εάν αυτά είναι, σύμφωνα με τη λαϊκή μας παράδοση, κλεμμένα από τον κήπο του γείτονα.³⁰

Η ετυμολογία³¹ της ονομασίας *πήγανος*: τό, κοινώς *ἀπήγανον*³² *κηπευτόν*, καὶ *ὄρεινόν*, ἢ *ἡμερον* καὶ *ἄγριον*,³³ είναι αβέβαιη. Πιθανός θεωρείται ο συσχε-

2. Απήγανος που απομακρύνει τον διάβολο σε μεσαιωνικό χειρόγραφο.

τισμός της με το αρχαίο ελληνικό ρήμα *πήγνυμι*,³⁴ ως *ἐκ τῶν παχέων καὶ σαρκωδῶν φύλλων αὐτοῦ*.³⁵ Ο Πλούταρχος προτείνει μία διαφορετική ετυμολογική εξήγηση: *φασὶ δὲ καὶ τὸ πήγανον ἀπὸ τῆς δυνάμεως ὠνομάσθαι· πήγνυσι γὰρ ξηρότητι διὰ θερμότητα τὸ σπέρμα καὶ ὄλως πολέμιόν ἐστι ταῖς κρούσαις*.³⁶ Σημειώνεται ὅτι, ἡ ονομασία ἀπήγανος προήλθε ἀπὸ τον μεσαιωνικό τύπο ἀπήγανον, με μετάπλαση του ουδέτερου γένους σε αρσενικό³⁷ και την προσθήκη του ευφωνικού προθήματος α-,³⁸ ἀπὸ συμμορφορὰ με το ἀόριστο ἄρθρο και ανασυλλαβισμό [ena-ri > enari > en-ari].³⁹ Σαφέστερη εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς λατινικῆς ονομασίας του φυτοῦ, «*ruta*», καθὼς εἶναι συνώνυμη τῆς δυσαρέσκειας και τῆς πικρῆς γεύσης.⁴⁰

Το φυτό χρησιμοποιεῖται σε παροιμιώδεις και μεταφορικές (εκ)φράσεις στα κλασικά ἤδη χρόνια. Χαρακτηριστική εἶναι, μεταξύ ἄλλων, ἡ ἀναφώνηση του Χοροῦ⁴¹ στους *Σφήκες*, *οὐδὲ μὲν γε οὐδ' ἐν σελίνῳ σοῦσιν οὐδ' ἐν πηγάνῳ*,⁴² ἡ οποία, σύμφωνα με τον *Σχολιαστή* του Αριστοφάνη,⁴³ ἀναφέρεται *ἐπὶ τῶν μηδὲ κατὰ τὸ ἐλάχιστον διηνυκῶτων οἷς ἐπέθεντο* καθόσον *ἐν γὰρ τοῖς λεγομένοις περικήποις τὰ σέλινα και πήγανα κατεφύτευον* (*Σχόλ.*, Αριστοφ. *Σφήκες*, 480).⁴⁴ Γνωστή εἶναι και ἡ μεταφορική σύγκριση του ἀπήγανου με τὴν ἀγριελιά στη φράση *ἀκαρπότερος ἀγρίππου*, ἡ οποία λέγεται *ἐπὶ τῶν μάτην πενομένων*⁴⁵ και βεβαίως ἡ ἐκφραση *μετάδος μοὶ πηγάνου ἵνα μὴ βασκάνης μέ*.⁴⁶ Σημειώνεται, ἐπίσης, ὅτι, ο τύπος *βασσαβαρούτα*, που παραπέμπει στη συριακή ονομασία του *Peganum harmala*,

la, *βήσσασα* (*bashasha*, *bashosha*), ἔχει διαβαστεῖ σε ἐπιγραφή του 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Μαρμαρινὴ Λάρισα.⁴⁷

Αμφότερα τα εἶδη, *Ruta graveolens* και *chalepensis*, εἶναι αὐτοφυή στην περιοχή τῆς Συροπαλαιστίνης γι' αὐτὸ θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι, στα χρόνια του Ἰησοῦ, καλλιεργοῦνταν και χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἀρτύματα, ἐντομοαπωθητικά, ἀντίδοτα στο δηλητήριο ἰοβόλων ἐρπετῶν και ἐντόμων ἀλλὰ και ὡς ἀπολυμαντικά-ἀρωματικά καθὼς δέσμες τους τοποθετοῦνταν στις δικαστικές αἴθουσες για να επικαλύπτεται ἡ δυσσομία των κρατούμενων.⁴⁸ Ἡ μοναδικὴ ἀναφορὰ στην Ἁγία Γραφή βρίσκεται σε χωρίο τῆς περικοπῆς Λκ 11, 37-54, στο οποίο ο Ἰησοῦς φέρεται να ἀπευθύνει το πρῶτο «ουαὶ» στους Φαρισαίους.⁴⁹ Οἱ τελευταῖοι, μολοντί για το πήγανον υπήρχε ἐξαίρεση στο Talmud, ὡς προς τὴν ἐφαρμογή τῆς δεκάτης, ἐπέκτειναν τὴν ἐν λόγῳ διάταξη και σε αὐτὸ, γεγονός που δείχνει τὴν ὑποκρισία τους.⁵⁰ Ο ἀπήγανος, ὡς βοτάνι τῆς συγχώρεσης και τῆς μετάνοιας, χρησιμοποιήθηκε και ἀπὸ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, καθὼς με τους κλάδους του ἔραιναι τον Μεγάλο Ἀγιασμό.⁵¹

Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ παρουσία του φυτοῦ στη νεότερη λογοτεχνική μας παράδοση,⁵² προπάντων δε τῆς ἠθογραφίας. Ἐτσι, στις *Μάγισσες* του Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ο γερο-Παρθένης,⁵³ *εἶπεν οἰκίσκον εἰς μίαν ἄκρην τῆς πολίχνης, και δίπλα εἰς τὸν οἰκίσκον ἦτον ἕνα χάλασμα ἢ κατάλυμα, και παρέκει ἕνα πηγάδι, και δυὸ ἄλυγαριές, κ' ἕνας ἀπήγανος...*, ἐνῶ, στην *Κακοσημαδιά*

3. Απήγανος στο χειρόγραφο του Ibn Bultan, *Tacuinum sanitatis*, folio 32 r.

του Ανδρέα Καρκαβίτσα μνημονεύεται η φράση *σε ζορκίζω με τον απήγανο!*⁵⁴ Πιο «ιδιόρρυθμη» είναι η αναφορά στο ποίημα *Ξενοδόχος*, που δημοσιεύτηκε το 1876⁵⁵ στη σατυρική εφημερίδα *Νέος Αριστοφάνης*, στο οποίο σχολιάζεται, για τον ξενοδόχο Σάββα, ότι, ... *τά φαγιά του είναι πάντα ποντικοί, σκυλιά και γάτταις κι ο απήγανος κι η ρέβαις είν' η μόνας του σαλάταις.*⁵⁶ Την ίδια περίπου εποχή, ο Γεώργιος Αθάνας⁵⁷ μνημονεύει στους στίχους του τον απήγανο μαζί με τη ρίγανη, τη μέντα, την αγράμπελη, τα τριβόλια, τις λαγοκοιμηθιές, το φλισκούνη, τα σαρκοτρόφια, τον (σ)φλόμο και το πολυθρύλητο βοτάνι της αγάπης.⁵⁸ Ο απήγανος πρωταγωνιστεί και σε δημώδεις αφηγήσεις ως *σιδερόχορτο*,⁵⁹ ...που ανοίγει κάθε κλειδωνιά και έχει τη δύναμη να σπάξει όλα τα σίδερα αλλά και τις σιδερόπορταις, που κλείνουν τα μέρη που είναι θησαυροί.⁶⁰ Αυτές οι,

κάποτε ευρέως διαδεδομένες, αφηγήσεις αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για ποιητές όπως ο Γεώργιος Δροσίνης⁶¹ και ο Κώστας Κρυστάλλης.⁶² Οι περισσότερες πάντως νεοελληνικές λογοτεχνικές αναφορές παραπέμπουν στις αποτροπαϊκές ιδιότητες του απήγανου, όπως στο *Καῦμοί στο Γρυπνήσι* του Γιάννη Σκαρίμπα,⁶³ στην *Καντάτα* του Τάσου Λειβαδίτη,⁶⁴ στην *Οδύσσεια* του Έκτορα Κακναβάτου⁶⁵ ή αφορούν σε παροιμιώδεις και μεταφορικές εκφράσεις, όπως στον *Παναγιώτη Ποταγό* του Φώτη Κόντογλου.⁶⁶

Σημαντική είναι η παρουσία του φυτού και στα έργα των Αγγλων δραματουργών όπως στην σκηνή από τον *Άμλετ* που η Οφηλία δίδει στον Κλαύδιο μάραθο και απήγανο,⁶⁷ σύμβολα, στην προκειμένη περίπτωση, της κολακείας και της αχαριστίας, αντίστοιχα.⁶⁸ Απήγανο, με δενδρολίβανο, προσφέρει και η Περντίτα στον βασιλιά, στο *Χειμωνιάτικο Παραμύθι* (IV.4).⁶⁹ Επίσης, ο κηπουρός, στον *Ριχάρδο Β* (III.4.104-105) φυτεύει απήγανο εκεί όπου η βασίλισσα έχυσε τα δάκρυά της, όταν πληροφορήθηκε για τη σύλληψη του ήρωα.⁷⁰ Μια σύντομη μνεία υπάρχει και στο *Πορτρέτο του Ντόριαν Γκρέν* του Oscar Wilde,⁷¹ ενώ ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στη χρήση του απήγανου, ως βελτιωτικού της όρασης, εν προκειμένω του Αδάμ, στον *Χαμένο Παράδεισο* (11.414) του Milton.⁷² Σπόρους του φυτού χρησιμοποιεί και ο Gulliver του Jonathan Swift, επιστρέφοντας στην Αγγλία, καθώς δεν ανέχεται πια τη μυρωδιά των ανθρώπων.⁷³ Το πήγανο μνημονεύουν ακόμη, ο Έντγκαρ Άλαν Πόε στο ποίημα *Για την Άννι*⁷⁴ και ο Rainer Maria Rilke στα *Σονέτα στον Ορφέα*.⁷⁵ Δεν είναι, επίσης, τυχαίο το γεγονός ότι, ο απήγανος είναι από τα ελάχιστα φυτά που χρησιμοποιήθηκαν στην εραλδική καθώς το 1807 ο Φρειδερίκος Αύγουστος Ι, πρώτος δούκας της Σαξονίας, τον συμπεριέλαβε στον θυρεό του, ιδρύοντας το Τάγμα του Στέμματος του Απήγανου (Order of the Rue Crown).⁷⁶

Ο απήγανος οφείλει τη φήμη, και πλέον την υστεροφημία του, τόσο στις ιαματικές όσο και στις απωσικάκες ιδιότητές του. Σύγχρονες αναλύσεις επιβεβαιώνουν ότι περιέχει φλαβονοειδή, με κυριότερο τη ρουτίνη, φουρανοκουμαρίνες, φουρανοακριδόνες και αλκαλοειδή⁷⁷ και διαθέτει πολλές από τις φαρμακευτικές ιδιότητες που καταγράφονται στις πηγές.⁷⁸ Έχει, επίσης, διαπιστωθεί ότι έχει ψευδαισθησιογόνο δράση, ενώ η δρόγη δρα αντανακλαστικώς επί των λειών μυικών ινών της μήτρας, γι' αυτό και κατά το παρελθόν χρησιμοποιήθηκε εντατικά ως εμμηναγωγό και εκτριωτικό.⁷⁹

Ο απήγανος και οι ιδιότητές του μέσα από τις πηγές

Σημαντικές πληροφορίες για το πήγανο υπάρχουν σε έργα της λεγόμενης *Ιπποκρατικής Συλλογής*, που, σε γενικές γραμμές, εκφράζουν τις απόψεις των Σχολών της Κνίδου και της Κω.⁸⁰ Συγκεκριμένα, στο *Περί άσθηνειών* προτείνονται για την κυνάγχη,⁸¹ γαργάρες με

φύλλα από ρίγανη, απήγανο, θρούμπι, σέλινο και μέντα, μουσκεμένα σε σόδα, μαζί με υδαρές μελίκρητο και ξύδι,⁸² ενώ, για την *περιπλευμονή* και τον *λυγγόδη πυρετό*⁸³ άναλη, δίχως λιπαρά, δίαιτα και αφεγήματα από *άκανθοκνίδα* (*Urtica dioica*), δρακοντιά, κρητικό δαύκο (κοινώς σταφυλίνο), απήγανο και χυμό από σίλφιο, αναμεμιγμένα με μέλι και ξύδι και αραιωμένα σε νερό.⁸⁴ Στο *Περί έλκών* καταγράφεται η παρασκευή ενός καταπλάσματος *της μαλάχης τὰ φύλλα τρίβων ζῶν οἴνω, και τοῦ πιγάνου τὰ φύλλα και της ὀργάνου χλωρῆς*.⁸⁵ Στο *Περί διαίτης* σχολιάζονται οι διουρητικές

ιδιότητες του πήγανου, το οποίο και πρὸς τὰ φάρμακα τὰ βλαβερὰ ὠφελεί προπινόμενον.⁸⁶ Στο *Περί τῶν ἐντὸς παθῶν*, σημειώνεται ὅτι, η φθίσις, που εξαιτίας της ὁ μυελὸς ὁ νωτιαῖος αἵματός τε και χολῆς μεστὸς γίνεται,⁸⁷ υποχωρεῖ με σέλινο, ... και ἄνηθον και πήγανον και μίνθην και κορίανον και μήκωνας ἀπαλὰς και ὄκιμον⁸⁸ και φακὸν και ροιῆς γλυκῆς και οἰνώδεος χυλόν.⁸⁹ Στο ἴδιο ἔργο, προτείνεται διδόναι δὲ και ἃ μέλλει τὸν σπλήνα λεπτύνειν ἐκάστης ἡμέρης, ἀσφοδέλου τοῦ καρποῦ, ἢ ἰζοῦ τὰ φύλλα, ἢ αἰγόκερας,⁹⁰ ἢ ἄγνου καρπὸν,⁹¹ ἢ πήγανον, ἢ διδυμαίου ρίζην⁹² τούτων τρίβων ὃ τι ἂν βούλη, διδόναι ἐν οἴνου κοτύλῃ αὐστηροῦ νῆσται.⁹³

4. Σχεδιαστική απόδοση του είδους *ruta graveolens*.

Οι αναφορές στο πήγανο αυξάνονται εντυπωσιακά στα γυναικολογικού περιεχομένου ιπποκρατικά έργα. Έτσι, στο *Περί γυναικείας φύσεως*, προτείνεται για το ερυσύπελας της μήτρας, αφέψημα από φύλλα σαμπούκου με πήγανο, ρίγανη ή θρούμπι,⁹⁴ ενώ για την υστερία, την ελεύθερη μετατόπιση της μήτρας στο γυναικείο σώμα, που μπορεί να προκαλέσει ασφυξία, επηρεάζοντας ζωτικές λειτουργίες, συστήνεται σκεύασμα από θειάφι, καρδάμωμο, πήγανο και αθιοπικό κύμινο σε κρασί.⁹⁵ Στο ἴδιο ἔργο, καταγράφεται εμμηναγωγό σκεύασμα από άχυρα κριθῆς μουσκεμένα σε νερό μαζί με λάδι, κονιορτοποιημένο πήγανο και φύλλα κράμβης (*Brassica cretica Lam, Brassica oleracea L*).⁹⁶ Σε αρκετά σημεία της ίδιας πραγματείας,⁹⁷ τα φύλλα και τα σπέρματα του πήγανου περιλαμβάνονται σταθερά⁹⁸ στην παρασκευή εμμηναγωγών⁹⁹ και ὑστερέων ποτῶν με παυσίπονη και ανακουφιστική δράση¹⁰⁰ καθώς και σκευασμάτων που βοηθούν ή εμποδίζουν τη σύλληψη¹⁰¹ και καταστέλλουν την υστερική δύσπνοια.¹⁰² Περαιτέρω, στην πραγματεία *Περί γυναικείων*, συστήνεται, στη λεχόνα, να καταναλώνει *πήγανον ἐν οἴνω μέλανι γλυκεῖ, νῆστις* ή πήγανο με μέλι και γεύματα κράμβης με πήγανο και λινοζώστη (*Mercularis annua L*, κοινώς σκαρόχορτο).¹⁰³ Στο ἴδιο, καταγράφονται δύο αμβλωτικά σκευάσματα, το πρώτο με πήγανο, μέντα (*Mentha sp., Mentha spicata L*), ἡμερο κορίανδρο (*Coriandrum sativum*) και κονιορτοποιημένο ξύλο κέδρου και κυπαρισσιού (*Cupressus sempervirens*) σε κρασί και το δεύτερο με υδρόμελι, ρίζα πήγανου και λάπαθου, αναμεμιγμένα με στάχτη και γαρίδες μουσκεμένες σε κρασί.¹⁰⁴ Επιπλέον, η τοποθέτηση φύλλων πήγανου στα αυτιά και στη μύτη της γυναίκας, ενώ αυτή κοιμάται, διευκολύνει τη σύλληψη.¹⁰⁵ Ακόμη, χρήσιμα στην αντιμετώπιση των γυναικολογικών μολύνσεων είναι τα υπόθετα πήγανου και κράμβης αλλά και οι υποκαπνισμοί με κομπρέσες από άσφαλτο Ζακύνθου σε σκόνη, τρίχες λαγού και πήγανο.¹⁰⁶ Τέλος, για τη μητρορραγία, συστήνεται σκεύασμα από σπέρματα σέλινου, τσουκνίδα, μήκωνα υπονοφόρο, αλεύρι δημητριακών, ελαιόλαδο, σισύμβριο (κοινώς βρούβα), μέντα, ρίγανη και πήγανο,¹⁰⁷ ενώ, για τον επιλόχειο πυρετό, είναι ωφέλιμη η κατανάλωση σούπας από πήγανο.¹⁰⁸

Είναι χαρακτηριστικό ὅτι, στις ιπποκρατικές πραγματείες δεν υπάρχουν αναφορές στα βοτανολογικά χα-

5. Ανθισμένη δέσμη απήγανου.

ρακτηριστικά του απήγανου, κενό που έρχεται να καλύψει ο Θεόφραστος στην *Ιστορία τῶν φυτῶν*,¹⁰⁹ όπου και τον χαρακτηρίζει ως ἥκιστα φιλόκοπρον,¹¹⁰ καθώς και στην πραγματεία *De Plantarum Causis*¹¹¹ στην οποία σχολιάζει ότι, τὸ πήγανον ἐν συκῇ δοκεῖ γὰρ δὴ κάλλιστον γίνεσθαι.¹¹² Ο Θεόφραστος περιγράφει αναλυτικά τους τρόπους πολλαπλασιασμού του πήγανου καθώς και κάποιες ιδιαίτερες προτιμήσεις του, όπως την άρδευση με αλατούχο νερό και τη λίπανσή του με στάχτη.¹¹³ Ιδιαίτερος σχολιάζει το ξηρό και πι-

κάντικο άρωμα του φυτού, εξηγώντας ότι γίνεται ακόμη πιο δριμύ όταν αυτό αποξηραίνεται.¹¹⁴

Αναφορές για το πήγανου υπάρχουν και στον Αριστοτέλη, ο οποίος στο *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* σημειώνει ότι, η νυφίτσα, ὅταν ὄφει μάχηται, προσθίει τὸ πήγανον, καθώς, πολεμία γὰρ ἢ ὁσμὴ τοῖς ὄφειν¹¹⁵ ενώ στο κεφάλαιο *Ὅσα περὶ θάμνους καὶ λαχανώδη τῶν Προβλημάτων* του, εξηγεί διὰ τί πήγανον κάλλιστον καὶ πλεῖστον γίνεται¹¹⁶ ἐάν τις ἐκφυτεύσῃ εἰς συκῆν και μάλιστα περὶ τὸν φλοιὸν τοῦ δέντρου.¹¹⁷ Σε άλλα σημεία

6. Φύλλωμα απήγανου.

του ίδιου έργου¹¹⁸ επισημαίνει ότι, το πήγανο ... *δυσώδεις τούς ιδρώτας ποιεί* ενώ θεωρείται *βασκανίας φάρμακον*, συστήνοντας την κατανάλωσή του στην αρχή των γευμάτων ώστε να απομακρύνεται το κακό μάτι.¹¹⁹

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες υπάρχουν και στο εξάμετρο ποίημα του Νικάνδρου, *Θηριακά*,¹²⁰ στο οποίο καταγράφεται ένα δραστικό αντίδοτο για το δηλητήριο των ιοβόλων ερπετών,¹²¹ από κοπανισμένη σικελική ρίζα θάψου,¹²² σπέρμα λυγαριάς (*agnus castus*), άρκευθο (*juniperus sabina*), πήγανο, θρούμπι,¹²³ ασφόδελο και ελξίνη.¹²⁴ Το αντίδοτο χορηγείται αφού θρυμματιστεί σε κοτύλη, ιδανικά με κρασί ή ξύδι, ωστόσο, ελλείψει αυτών, ακόμη και με νερό αποτρέπει τον θάνατο.¹²⁵ Ακολουθεί ο Ψευδο- Αντίγονος ο Καρύστιος, ο οποίος στο *Ιστοριών παραδόξων συναγωγή* (*Historiarum Mirabilium Collectio*),¹²⁶ επαναλαμβάνει την ήδη γνωστή πληροφορία ότι, η νυφίτσα *όταν μάχεται μετά τοῦ ὄφεως, τοῦ πηγάνου προσεθίειν*, προσθέτοντας πως *καὶ πρὸς τὰς πληγὰς δὲ τοῦ ὄφεως βοηθεῖ τὸ πήγανον ἐν ἀκράτῳ διηθηθὲν καὶ ποθέν*.¹²⁷ Τα ίδια αναφέρει και ο Αριστοφάνης Βυζάντιος στην *Επιτομή* του,¹²⁸ προσθέτο-

ντας ότι ο απήγανος προστατεύει τα κατοικίδια πτηνά από την πονηρή και κακούργα νυφίτσα.¹²⁹

Περνώντας στον Γαληνό, οι συχνές, όπως είναι αναμενόμενο, αναφορές στις φαρμακευτικές ιδιότητες του απήγανου αποκτούν ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Έτσι, στο *Περί Κράσεων*, το φυτό ταξινομείται στα θερμά φάρμακα, μαζί με βότανα όπως ο άνηθος, η ρίγανη, το θυμάρι και η καλαμίνθη.¹³⁰ Στο *Περί διαίτης*, πραγματεία με αντικείμενο τη διαίτα που γεννά στο ανθρώπινο σώμα λεπτούς χυμούς, αναφέρεται ότι, *...καὶ τὸ τοῦ πηγάνου πέρμα τετύχηκεν ὄν ἰχυρὸν ἐν τοῖς μάλιστα καὶ λεπτοντικὸν ἱκανῶ*.¹³¹ Στο *Περί Θεραπευτικῆς Μεθόδου* προτείνεται αφέψημα από πήγανο, σέλινο, κύμινο και μάραθο, για τη θεραπεία της *ἐμπνευματώσεως*, που προκαλεί μετεωρισμό και απενία.¹³² Στο *De Compositione Medicamentorum Locos - Περί συνθέσεως φαρμάκων* το πήγανο περιλαμβάνεται σε πλήθος φαρμακευτικών σκευασμάτων για παθήσεις όπως οι επώδυνες πτυριάσεις (*ἐπὶ τῶν ἀχώρων*),¹³³ η κεφαλαλγία από μέθη (*πρὸς κεφαλαλγίαν τὴν διὰ μέθην καὶ ἀκρατοποσίαν*)¹³⁴ ή στομαχόπονο (*περὶ μὲν οὖν τῶν ἀπὸ στομάχου κεφαλαλγούντων*),¹³⁵ η απόχρεμψη φλεγμάτων (*περὶ ἀπο-*

φλεγματισμών)¹³⁶ και οι ωταλγίες (περί τῶν ἐξ ὕδατος φαρμακώδους ὠταλγιῶν).¹³⁷

Τη χρήση του πήγανου ως αντιδότη του μνημονεύει και ο Αθήναιος στους *Δειπνοσοφιστές*, αφηγούμενος την ιστορία του Κλέαρχου, τοῦ Ἡρακλεωτῶν τῶν ἐν τῷ Πόντῳ τυράννου, ο οποίος ὡς βιαίως ἀνήρει πολλοὺς καὶ ὡς τοῖς πλείστοις ἐδίδου κώνειον πιεῖν· ὠστόσο, ἐπειδὴ οὖν φησὶ πάντες ἐγνώσαν τὴν τοῦ φαρμάκου ταύτην φιλοτησίαν, οὐ προήεσαν τῶν οἰκιῶν πρὶν φαγεῖν πήγανον.¹³⁸ Ακολουθεῖ ο Διοσκουρίδης,¹³⁹ ο οποίος στο *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* καταγράφει ἀφθονές πληροφορίες για το πήγανο και τις δρόγες του, αρκετές ἀπὸ τις οποίες εἶναι ἤδη γνωστές ἀπὸ ἀρχαιότερους ἰατρικούς συγγραφείς.¹⁴⁰ Ο Διοσκουρίδης, καταρχάς, διευκρινίζει ὅτι το ορεινὸν πήγανον εἶναι ἰδιαίτερος δριμύ σε ἀντίθεση με το *πήγανον κηπαῖον*, που εἶναι σαφώς καλύτερο προπάντων δε εἰάν ἔχει ἀναπτυχθεῖ κοντὰ σε συκίες.¹⁴¹ Το φυτὸ, συνεχίζει, ἔχει διουρητικές, ἐμμηναγωγές και στυπτικές ιδιότητες ἐνῶ τα σπέρματά του σε κρασί δρουν ὡς ἀντίδοτο σε θανατηφόρα φάρμακα και τα φύλλα του, ἐνίοτε μαζί με ἀποξηραμένα σύκα, ἐξουδετερώνουν το δηλητήριο των ἰοβόλων ἐρπετῶν.¹⁴² Νωπὸ ἢ ὡς ἀφέψημα, ἔχει ἰσχυρὴ ἀντισυλληπτική και ἐκτριωτική δράση, βοηθᾷ στην ἀντιμετώπιση των λοιμώξεων του ἀναπνευστικού, καταστῆλλει το ρίγος, την ἀρθρίτιδα και την ὑδρωπικία· βρασμένο σε ἐλαιόλαδο και διαμορφωμένο σε ὑπόθετο καταπολεμᾷ

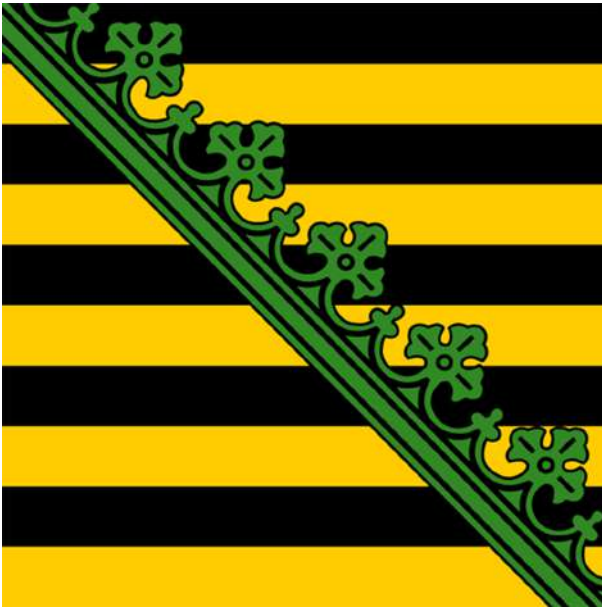
τον μετεωρισμὸ και δρα ὡς ἀνθελμινθικό· τριμμένο με μέλι στην περιγεννητική περιοχή ἀνακουφίζει ἀπὸ την ἀσφυξία της μήτρας ἐνῶ ὠμὸ βελτιώνει την ὄραση και μαζί με πληγούρι κριθῆς συμβάλλει στη θεραπεία διαφόρων οφθαλμολογικῶν προβλημάτων· λεπτοκομμένο με ξύδι καταπολεμᾷ την κεφαλαλγία και τη ρινική ἀιμορραγία· με δάφνη ἀποτρέπει τὴ μόλυνση ἀπὸ χολολιθιάσεις και νεφρολιθιάσεις.¹⁴³ με μυρτιά ἐξαλείφει τα ἐξανθήματα και με κρασί, πιπέρι και νιτρικό κάλιο καταπολεμᾷ δερματικές παθήσεις ὅπως ἡ λεύκη, οὐ μυρμηγκιές, οὐ λειχήνες και το ἐρυσίπελας.¹⁴⁴ Ἀκόμη, σε περίπτωση δηλητηρίασης ἀπὸ λήψη ἀκόνιτου (*aconitum lycocotnum*) βοηθᾷ το διάλυμα ρίγανου ἢ πήγανου σε λευκὸ ξηρὸ οἶνο.¹⁴⁵ Τέλος, χυμὸς πήγανου, που ἔχει θερμανθεῖ σε φλοῦδα ροδιού, ἀνακουφίζει, με τὴ μορφή σταγόνων, ἀπὸ τὴν ὠταλγία.¹⁴⁶

Πολύ σημαντικὴ πηγή εἶναι και τὸ ἔργο του Πλίνιου του Πρεσβύτερου, ο οποίος κάνει λόγο για μέλι ἀρτυμένο με ἀπήγανο και καταγράφει περὶ τις 84 φαρμακευτικές συνταγές που τον περιέχουν.¹⁴⁷ Καταρχάς, στη *Φυσικὴ Ἱστορία* σχολιάζει τις «προτιμήσεις» του φυτοῦ, που ἡ σπορά του πραγματοποιεῖται ὅταν φυσὰ δυτικὸς ἀνεμος, στη διάρκεια της ἀνοιξῆς ἢ μετὰ τὴν φθινοπωρινὴ ἰσημερία.¹⁴⁸ Ο ἀπήγανος, συνεχίζει ο Πλίνιος, δὲν συμπαθεῖ τὴν παγωνιά, τὴν υγρασία και τὴν κοπριά. Προτιμᾷ τα ἠλιόλουστα ξηρικά μέρη και τα ἀργιλώδη ἐδάφη που λιπαίνονται τακτικά με στάχτη, ἡ ὁποία τον προστατεύει ἀπὸ τις κάμπιες.¹⁴⁹ ἐπίσης, ἀναπτύσσεται ταχύτερα κοντὰ στη σκιά και τὴ θέρμη της συκιάς¹⁵⁰ ἐνῶ ἡ συλλογή του με γυμνά χέρια ἀπαιτεῖ προσοχή διότι προκαλεῖ κνισμὸ και δερματικά ἔλκη.¹⁵¹ Ο Πλίνιος σχολιάζει τὴ σπουδαιότητα του ἀπήγανου στους παλαιότερους καιρούς, ἀναφέροντας πὼς μελωμένο κρασί με πήγανο πρόσφεραν στους πολίτες οὐ αξιωματούχοι στο προξενικὸ ἀξίωμα ὑπὸ τον Quintus Flamininus, ἐπειτα ἀπὸ τις ἐκλογές (198 π.Χ.).¹⁵² Συνεχίζοντας,¹⁵³ ἐπισημαίνει ὅτι, ο χυμὸς του πήγανου μετατρέπεται, με τον καιρὸ, σε δηλητήριο, προπάντων δε εἰάν αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν ποικιλία που φύεται στην Μακεδονία και δη πλησίον του Αλιάκμονα, και ἀντίδοτό του εἶναι μόνον τὸ κώνειο.¹⁵⁴ Τονίζει δε, ὅτι, γενικά, τὸ πήγανο, και εἰδικὰ αὐτὸ της Γαλατίας, ἐξουδετερώνει τὸ δηλητήριο των ἐρπετῶν, του σκορπιού, της ἀράχνης, της μέλισσας, της σφήκας και ἀκόμη των μανιταριῶν ἐνῶ κοπανισμένα φύλλα του σε κρασί ἐξουδετερώνουν τὸ ἀκόνιτο και τὸν ἰξὸ (*viscum*).¹⁵⁵ Στο πλαίσιο αὐτὸ, ἐπαναλαμβάνει ὅτι, και οὐ νυφίτσες, πρὶν καταφερθῶν ἐναντίον των ἐρπετῶν, φροντίζουν να ἔχουν καταναλώσει πρῶτα πήγανο,¹⁵⁶ τὸ ὁποῖο, ἐπιπλέον, εἶναι χρήσιμο στη θεραπεία τραυματισμῶν ἀπὸ κἀθαροεἰδή, σαλαμάνδρες ἀλλὰ και μανιακοὺς σκύλους.¹⁵⁷

Απὸ τον Πλίνιο μαθαίνουμε ὅτι, ο Πυθαγόρας διαχώριζε τὸν ἀπήγανο σε ἀρσενικό και θηλυκό¹⁵⁸ ἐνῶ ο

7. Απήγανος στο χειρόγραφο του Ibn Bultan, *Tacuinum sanitatis*.

τελευταίος θεωρούσε, λανθασμένα κατά την άποψή του, ότι προκαλεί οφθαλμολογικές βλάβες, πράγμα που, όμως, δεν ισχύει, καθώς, χαράκτες και ζωγράφοι τον καταναλώνουν ως τροφή που οξύνει την όραση.¹⁵⁹ Το ίδιο, προσθέτει ο συγγραφέας της *Φυσικής Ιστορίας*, κάνουν και τα αγριοκάτσικα και μάλιστα πολλοί καταπολεμούν τη θαμπάδα των ματιών τους με χυμό πήγανου, στον οποίο έχουν προσθέσει μέλι Αττικής και γάλα λεχώνας που γέννησε αρσενικό παιδί.¹⁶⁰ Περαιτέρω, απήγανος με πλιγούρι ανακουφίζει από την δακρύρροια και αν καταναλωθεί με κρασί ή εφαρμοστεί στο κρανίο με ξύδι και ροδέλαιο, θεραπεύει την κεφαλαλγία.¹⁶¹ Στην περίπτωση, όμως, που το πρόβλημα είναι χρόνιο, πρέπει να προστεθεί και αλεύρι κριθής.

Σύμφωνα με τον Πλίνιο, το φυτό ανακουφίζει, επίσης, από τη δυσπεπτία, τον μετεωρισμό και το χρόνιο στομαχικό άλγος,¹⁶² προκαλεί διάνοιξη της μήτρας, εφόσον απλωθεί με μέλι στην κοιλιακή χώρα και στο στήθος,¹⁶³ και μαζί με σύκα, βρασμένα σε κρασί, θεραπεύει παθήσεις όπως η υδρωπικία, ο βήχας, το άσθμα, το ρίγος, οι πόνοι στο στήθος, στα πλευρά και στην οσφύ, καθώς προβλήματα στους πνεύμονες, στο συκώτι και στα νεφρά.¹⁶⁴ Επιπλέον, το αφέψημα μειώνει τις παρενέργειες της οινοποσίας και ανακουφίζει από τους κωλικούς, εφόσον προστεθεί ύσσωπος και το μίγμα αναμιχθεί με κρασί, σκεύασμα που προτείνεται και για τις αιμορραγίες, ειδικά της μήτης, καθώς και για την υγιεινή των ούλων και των δοντιών.¹⁶⁵ Ο χυμός πήγανου, συνεχίζει ο Πλίνιος, χορηγείται με κρασί, σε δόσεις της μίας κοτύλης ενώ τα φύλλα του, κοπανισμένα, εφαρμόζονται, με μέλι και αλάτι ή αφού βράσουν με ξύδι και πίσσα, στα πάσχοντα σημεία.¹⁶⁶ Ειδικά ο χυμός, σημειώνει, είναι χρήσιμος για την αντιμετώπιση της ωταλγίας, ωστόσο, συστήνεται προσοχή εάν προέρχεται από άγρια ποικιλία, οπότε μία μέτρια ποσότητα αρκεί.¹⁶⁷

8. Θυρεός από το «τάγμα του στέμματος του απήγανου».

Επίσης, σε περίπτωση πτώσης της ακοής ή και εμβοών προστίθενται σε αυτόν ροδέλαιο και διαφνέλαιο, κρασί ή και μέλι ενώ για την καταστολή της φρενίτιδας συστήνεται η επάλειψη του κρανίου με χυμό πήγανου και ξύδι.¹⁶⁸ Κάποιοι, μάλιστα, ενισχύουν το συγκεκριμένο μίγμα με άγριο θυμάρι και δάφνη και εν συνεχεία τρίβουν με αυτό το κεφάλι και τον λαιμό του πάσχοντος.¹⁶⁹ Ακόμη, η οσμή του πήγανου με ξύδι καταστέλλει τον λήθαργο και το απλό αφέψημα ανακουφίζει τους επιληπτικούς, στους οποίους χορηγείται σε δόσεις των τεσσάρων κυαθίων. Ωμό πήγανο συνίσταται, επίσης, για τον υψηλό πυρετό με ρίγη.¹⁷⁰

Συνεχίζοντας, ο Πλίνιος αναφέρει ότι, σύμφωνα με τον Ιπποκράτη, το πήγανο είναι φυτό αντισυλληπτικό και εκτρωτικό, επισημαίνοντας ότι αυτές του οι ιδιότητες ενισχύονται πίνοντας γλυκό κρασί και ότι οι έγκυες δεν πρέπει να το καταναλώνουν.¹⁷¹ Αναφέρει, επίσης, ότι ο Διοκλής συνιστά πήγανο με ξύδι και μέλι σε γεύμα κριθής για την καούρα,¹⁷² ωστόσο, σε περίπτωση κωλικού το μίγμα πρέπει να βράσει σε ελαιόλαδο και να απλωθεί με μάλλινο ύφασμα στο πάσχον σημείο.¹⁷³ Ακόμη, συνεχίζει, κάποιοι θεωρούν ότι δύο δραχμές ξηρού πήγανου μαζί με μιάμιση δραχμή θειάφι ανακουφίζουν από τα πυώδη πτύελα ενώ για την αιμόπτυση συνίστανται τρεις ψεκασμοί, αφού το μίγμα βράσει σε κρασί.¹⁷⁴ Πάντως, για την ιπποκρατική χρήση του πήγανου ως διουρητικού, ο Πλίνιος φαίνεται να διαφωνεί, καθώς κάποιοι γιατροί της εποχής τον χορηγούν για την ακράτεια.¹⁷⁵ Ιδιαίτερος σχολιάζει την αποτελεσματικότητα του πήγανου στην αντιμετώπιση δερματικών παθήσεων, όπως η λέπρα, η λέυκη, οι φλύκταινες και τα κονδυλώματα, ειδικά σε συνδυασμό με μέλι, στυπτηρία ή στρύχνο και λίπος μοσχαριού.¹⁷⁶ Επίσης, για το ερυσίπελας, χορηγείται πήγανο με ξύδι και λάδι ή λευκό μόλυβδο.¹⁷⁷

Αναφορές στο πήγανο, ως αντίδοτο, υπάρχουν και στο έργο του Ορειβάσιου,¹⁷⁸ *Collectionum Medicarum Reliquiae*,¹⁷⁹ που αποτελεί συλλογή αποσπασμάτων από ιατρικά συγγράμματα του αρχαίου κόσμου.¹⁸⁰ Πληροφορίες εντοπίζονται, επίσης, στις πραγματείες *Αλεξιφάρμακα (De Venenis)* του Ψευδο-Διοσκουρίδη και *Έπιτομαί Ιατρικάί* του Παύλου Αιγινήτη¹⁸¹ ενώ στον Ψευδο-Ορειβάσιο¹⁸² το πήγανο αναφέρεται και πάλι ως αντίδοτο.¹⁸³ Περαιτέρω, η *βήσασα* συμπεριλαμβάνεται σε αρκετές από τις *compositiones madicamentorum*¹⁸⁴ του Scribonius Largus¹⁸⁵ που αφορούν στον οξύ πονόλαιμο (*ad anginam*),¹⁸⁶ στον πονοκέφαλο (*ad capitis dolorem*),¹⁸⁷ στον ειλεό (*ad ileon*),¹⁸⁸ στον χρόνιο πόνο στο έντερο (*ad coli dolorem*),¹⁸⁹ στη δηλητηρίαση από μανιτάρια¹⁹⁰ και στις δερματικές παθήσεις.¹⁹¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σκεύασμα *Thiase Prima*

9. Αποξηραμένος απήγανος.

για τα δήγματα των ιοβόλων ερπετών, τους μάλωπες, τις κράμπες και τους πόνους στο στήθος¹⁹² καθώς και το λεγόμενο *Αντίδοτο του Μιθριδάτη* που περιέχει άκορον (*iris pseudacorus*), βαλεριάνα, σαγαπινό, ύλλυρική ίριδα, άγριο πήγανο, γεντιανή, γλυκάνισο, καψέλλα (*capsella bursa pastoris*), αποξηραμένο ρόδο, διάφορα κόμμεα, κάρδαμο, λεμονόχορτο (*cymborogon schoenanthus*), γάλβανο, τερεβίνθη, λιμνία γη, μέλι Αττικής και κρασί Χίου.¹⁹³

Για το πήγανο κάνει λόγο και ο ιατρός Αρεταίος ο Καππαδόκης, ο οποίος ασχολήθηκε με τον ειλεό σε δύο από τα οκτώ βιβλία του, που έχουν διασωθεί.¹⁹⁴ Στην περίπτωση που ο ειλεός δεν συνυπάρχει με φλεγμονή, αναφέρει ο Αρεταίος, ο ιατρός πρέπει να προκαλέσει εμέτους με νερό και λάδι καθώς και εξαγωγή των αερίων με τη χορήγηση των κατάλληλων σκευασμάτων, όπως χυμό κυκλάμινου, νίτρο, αλάτι, κύμινο ή πήγανο, αναμεμιγμένα με ρεβίθι, που θα χρησιμοποιηθούν ως καταπλάσματα και θερμαντικές ουσίες για πλύσεις ή υποκλυσμούς με την προσθήκη λαδιού, μελιού, ύσσωπου και ζωμού από σάρκα άγριας κολοκύθας.¹⁹⁵ Εφόσον ο ασθενής ενεργηθεί, τότε το κλύσμα επαναλαμβάνεται με ζεστό λάδι και πήγανο ενώ τα μέλη στα οποία εμφανίζεται πόνος αλείφονται με βρασμένο λάδι στο οποίο έχουν προστεθεί πήγανο και άνηθος.¹⁹⁶ Τέλος, ο ασθενής πρέπει, πριν από κάθε γεύμα, να καταναλώνει αφένημα από κύμινο, πήγανο, πετροσέλινο καθώς και ένα φάρμακο που παρασκευάζεται από οχιά.¹⁹⁷

Περνώντας στα χρόνια της Ύστερης Αρχαιότητας, οι αναφορές στο πήγανο εξακολουθούν να είναι συχνές.

Μεταξύ άλλων, το φυτό σχολιάζεται στην πραγματεία *Βίβλος ιατρική σύντομος του Τρισμεγίστου Έρμου* ως συστατικό τροχίσκου προς λιθιώντας, προς φλεγμονήν κύστεως και ψωρίασιν και ὅσοις ἢ οὐρήθρα ἤλκωται από πετροσέλινο, δαύκο,¹⁹⁸ πέπερι πρόμηκες¹⁹⁹ και μέλι Αττικής· ένας τροχίσκος ημερησίως ἐν οἴνου λευκοῦ κνάθους, τοὺς λίθους διαλύει καὶ ἐξωθεῖ καὶ τὰς σαρκώσεις ἀνακαθαίρει καὶ κατουλοῖ, ὅσα δυσούλωτα, ἐν ἡμέραις τρισίν, παρ' ἐνίοις δὲ ἐννέα.²⁰⁰ Αξιοσημείωτη είναι και η αναφορά στη *Βίβλο Κυρανοῦ καὶ Ἑρμεία*, από την οποία μαθαίνουμε ότι οι ιερείς καταναλώνουν πήγανο ... ἀγνεῖας χάριν καθὼς ψύχει τὰς συνουσίας καὶ οὐκ ἔα πολλά συνουσιάζειν, οὔτε πυκνῶς ὀρθιᾶν οὔτε ὄνειριάζειν,²⁰¹ πληροφορία που θυμίζει το *Remedia amoris* του Οβιδίου, στο οποίο, μεταξύ άλλων, συστήνεται, για την «ασθένεια» του έρωτα, πήγανο, οπου την ὄραση οξύνει αλλά και τα κορμιά μας από την Αφροδίτη αποδιώχνει.²⁰² Ενδιαφέρονσα είναι και η συμβολή του Ιεροφίλου Σοφιστού, στο Περί τροφῶν κύκλος, ο οποίος, κατά τον μήνα Ιανουάριο, προτείνει, μεταξύ άλλων, την κατανάλωση κωδιμένων όπως το πράσον, το σέλινο, το πήγανον, το ἡδύοσμον καὶ το λιβυστικόν.²⁰³ Το πήγανον υπήρξε, εξάλλου, αγαπητό ἄρτυμα από τους ρωμαϊκούς χρόνους²⁰⁴ με περισσότερο ίσως γνωστή τη χρήση του στο *moretum*, μακρινό πρόγονο της σαλάτας, από το ομώνυμο ποίημα του Βιργίλιου.²⁰⁵

Στους βυζαντινούς χρόνους, το πήγανο εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερος χρήσιμο κυρίως ως αντισυλληπτικό μαζί με άλλες φυτικές ουσίες, όπως η στρυχνίνη, ο κυρηναϊκός οπός και η ρίζα πάνακος, από τα οποία παρασκευαζόταν τροχίσκος που επικαλυπτόταν με κερί και

χορηγούνταν διαλυμένος σε ποτό ή με νερό.²⁰⁶ Άφθονες πληροφορίες υπάρχουν, επίσης, στο Δυναμερόν του Νικολάου Μυρεψού,²⁰⁷ όπου το πήγανο περιλαμβάνεται σε πλήθος φαρμακευτικών σκευασμάτων, για διάφορες παθήσεις, κυρίως, του πεπτικού,²⁰⁸ του ουροποιητικού²⁰⁹ και του αναπνευστικού.²¹⁰ Ανάμεσά τους, η πολλά υποσχόμενη *Αντίδοτος ή λεγομένη ύγεια*, για την οποία αναφέρεται ότι, *ό έχων την αντίδοτον ταύτην άφόβως προσέρχεται, ποιεί γάρ προς πάντα ποτιζομένη γάρ, φυλάττει, άπό παντός κακοῦ και πάθους*. Το συγκεκριμένο φάρμακο αποτελείται από *πηγάνου άγρίου· πρασίας ξηράς, άνα δράμ β' και ήμισυ· σύβρνης στρωγλίτιδος, άνα δράμ γ'· κρόκου· σχοίνου άνθος· πεπέρεως λευκοῦ· ναρδοστάχου, άνα δράμ α' και ήμισυ· κόστου· όπου πάνακος· γεντιανής· καρδαμώμην· χαλβάνην, άνα δράμ β' και ήμισυ· όπίου δράμ ε'· ύσκούμου δράμ η'· στύρακος καλαμίτου δράμ β' και ήμισυ· εύφόρβιον· μανδραγόρας φλοιού· άμμωνιακόν· ήρυγγίου ρίζης· ρόδων ξηρών, άνα δράμ. α' και ήμισυ· καρποβαλάμου· δαύκου Κρητικοῦ, άνα δράμ β'· εύπατορίου· λιβυστικοῦ· μαράθρου σπέρμα, άνα δράμ β'· τριφύλλου σπέρμα· πολίου· τερεβινθίνης, άνα δράμ β'· μέλιτος Αττικοῦ ή σάχαρ τὸ άρκοῦν.*²¹¹

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του φυτού και στη *materia medica* του αραβικού κόσμου, σε έργα όπως αυτά των al Biruni (973-1048), al Ghafiqi (θάν. 1160), ibn al Baytar (1204-1248), ibn Butlan (θάν. 1063), ibn Ridwan (980-1060). Η μεταγραφή τους στη λατινική γλώσσα, από τα τέλη του 11ου έως και τον 13ο αιώνα, εμπλουτίζει σημαντικά τη δυτική φαρμακοποιία, γεγονός που αντικατοπτρίζεται σε έργα όπως το *Tacuinum Sanitatis*, που υιοθετεί το έργο του ibn Butlan, καθώς και σε πραγματείες της σχολής του Salerno που γνώρισαν ευρεία διάδοση στα τέλη του Μεσαίωνα.²¹² Με την αναβίωση του ενδιαφέροντος για τα επιστημονικά κείμενα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων στην Αναγέννηση, πληροφορίες όπως αυτές στο έργο του Διοσκοριδίου, είναι και πάλι διαθέσιμες, συνοδευόμενες από πλούσιο σχολιασμό, σε έργα όπως των Pietro Andrea Mattioli (1501-1577) και Leonhart Fuchs (1501-1566).

Ο απήγανος αναφέρεται και σε πολλά από τα έντυπα ελληνικά βιβλία ιατρικής και φαρμακευτικής του β' ημίσεος του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα²¹³ καθώς και σε εγχειρίδια με καταγεγραμμένες φαρμακευτικές συνταγές της λαϊκής, λεγόμενης, ιατρικής. Έτσι, στη *Γενική Φαρμακοποιία* του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, παρατίθεται η συνταγή μιας *αλειφής νευρικής (unguento nervino)*, για την αδυναμία των μελών, την παραλυσία και κάποια *πάθη της κάτω κοιλίας*, από δενδρόλιβανο, φασκόμηλο, λεβάντα, δάφνη, πήγανο, λίπος χοίρου και προβάτου.²¹⁴ Στο *Εγχειρίδιον της Φαρμακολογίας* του Ξαυερίου Λάνδερερ γίνεται

λόγος για τις χρήσεις του πήγανου *ως γενικόν ερεθιστικόν μέσον επιφέρων την ενέργειαν του εις την μήτραν και τούτου ένεκα χρώμενος εις σπασμωδικάς κινήσεις της μήτρας, και ανωμαλίας των εμμηνίων κενώσεων*· στο ίδιο, ο απήγανος χαρακτηρίζεται ως βότανο αντισπασμωδικό που εφαρμόζεται εξωτερικώς κατά της *ατονίας της οράσεως προερχομένης από την πολλήν άνάγνωσιν*.²¹⁵ Στο *Εγκόλπιον Ιατρικόν* του Νικοδήμου Ζαβιτσιάνου, το πήγανον καταχωρείται ως βότανο διεγερτικό, εμμηναγωγό και ανθελμιντικό ενώ *προς επάνοδον των εμμήνων προτείνεται ποτόν εμμηναγωγόν που παρασκευάζεται με 60 γρ. πήγανο, ίση ποσότητα μέντας, 30 γρ. αρτεμισίας και 8 σταγόνες βάμματος κρόκου*.²¹⁶ Στη *Φαρμακολογία* του Θεοδώρου Αφεντούλη, σημειώνεται ότι η χλωρή πόα πήγανου προκαλεί κνισμό, ερύθημα και φλυκταινώδη φλεγμονή στο δέρμα, μασθηθείσα φέρει καύσο και σιελόρροια ενώ καταποθείσα ερεθίζει το στομάχι, προκαλεί υπεραιμία και επιφέρει έντονη περιστολή. Ο χυμός (όπισμα) των φύλλων έχει αρκετές παρενέργειες, όπως οίδημα της γλώσ-

10. *Ruta graveolens*, στο χειρόγραφο al-sadhâb al-bustânî, fol. 137v, 1889-1890.

σας, σιαλισμό, καρδιαλγία, έμετο, διάρροια, αραιώση των σφυγμών και ακόμη θάνατο ενώ το ότι κατάγει το αίμα και αυξάνει την έμμηνο ρύση, προκαλώντας βεβιαία έκτρωση, είναι γνωστό, όπως σημειώνει ο Αφεντούλης, ήδη από τους ιπποκρατικούς χρόνους και τον Διοσκουρίδη. Στην ίδια πραγματεία, γίνεται λόγος για την αποτελεσματικότητα του πήγανου κατά των ελμίνθων καθώς, *διά τής βαρείας όσμης τρόπον τούς σκώληκας εις άποδημίαν αλλά και ένταύθα έν χρήσει όλίγη και δημόδη*. Ομοίως, ο κοινός λαός μεταχειρίζεται το πήγανο ως εκτριπτικό που, όμως, *συναποκτείνει ένιότε και τήν έκτριπώσκουσα*. Οι οδηγίες στην εν λόγω Φαρμακολογία είναι σαφείς ως προς τη χρήση του πήγανου *ως έμμηναγωγού αλλά και ως έγχύματος για γαργαρισμούς κατ' άτόνων φαρυγγιδών, οϊδήσεως τών ούλων σκορβουτικής ή εις κλύσματα κατ' άσκαριδών*.²¹⁷ Επίσης, στη χειρόγραφη *Σύλλογή Ιατρική Μιχαήλ Κοντοπίδου* (18ος αι.), με μόνο βότανο τον απήγανο, υπάρχουν 41 διαφορετικές οδηγίες για φάρμακα που συνιστώνται σε παθήσεις των οφθαλμών, του

ουροποιητικού και του πεπτικού καθώς επίσης στα τραύματα, στην ισχιαλγία αλλά και στην αντιμετώπιση της πανούκλας.²¹⁸ Μια ενδιαφέρουσα συνταγή προφύλαξης από την πανδημία πανώλης σώζεται και στον υπ' αρ. 381 κώδικα της Μονής Βατοπεδίου (φ. 127ν), που γράφτηκε στη Σάμο το 1770:²¹⁹

Ίατρεία διά τήν πανώλην όπού τήν έβγαλαν 4 κλέπτες εις τήν φοβεράν πόλιν τής Μαρσίλιας και έγδυναν τούς άρρώστους και δέν έβλάφθησαν. Έν πρώτοις μία χούφτα άπήγανο. Δευτέρα μία χούφτα άλιφασκιά. Τρίτον μία χούφτα άψίνθιο. Τέταρτον μία χούφτα δενδρολίβανο. Πέμπτο μία χούφτα φλισκούνι. Αυτά όλα να τά βάνης εις 600 δράμια ζίδι καλό και σέ τσοκάλι πήλινο, να τό σκεπάσης να σταθί 48 ώρες κοντά εις τήν φωτιά. Έπειτα να τό βάλης άπάνω εις τήν φωτία έως να κοντεύη να πάρη βράση. Και πριν να βράση, να τό κατεβάσης κάτω, να τό σουρίξεις (σουρώσεις) εις μίαν πότζαν (φιάλη) και πάραυτα να ρίξης όκτώ δράμια κάμφορα και να τό σκεπάσης έως να κρυώση και να πίνης κάθε δύο ώρας από δύο δράμια και να άλείφης όλα σου τά πόλσια, ήγουν τούς σφυγμούς σου, τούς μηλίγγους σου, τήν μύτην σου και δέν φοβάσαι να βλαφθής. Αυτό τό ζίδι πρέπει να τό μεταχειρίζονται οι ιατροί και πνευματικοί όπού τούς προσκαλούν εις κάθε άρρωστία και δέν φοβάται από κάθε φλοΰσο (επιδημία) λοιμικής, λέγω πανώλη και κάθε άρρωστία, μένει άβλαβος.²²⁰

Επίσης, σε συγγράμματα, ανέκδοτα τετράδια και σημειώσεις αγιορειτών ασκητών και μοναχών σώζονται σημαντικές φαρμακευτικές συνταγές με απήγανο, όπως η παρακάτω:

Δια να φυτρώσουσι τρίχες. Καύσε αβδέλαις, να γένουν σκόνι, την οποία βράσε με νερόν έως να φουράνη το τρίτον, και με το νερόν αυτό άλειψε τον τόπον. Βράσε την φλοΰδα της πτελέας, ήγουν φηλιάς (ιταλ. olmo), με νερόν, και μετ' εκείνο αλείφου, έπειτα βάνε άπάνω σκόνιν απηγάνου. Έπαρε ένα αχναϊόν και μίαν κολυσαύραν, όπού λέγουν εις την στερεάν γουστερίτσα (ιταλ. tora) και ρίζαν καλαμίου. Κάμε σκόνιν αυτά τα τρία, και πρώτον μεν άλειψε με το μέλι τον τόπον, όπού θέλεις να φυτρώσουσιν οι τρίχες. Έπειτα βάνε άπάνω την άνωθεν σκόνιν. Το οζύγγι του λούτσου να αλείφουσαι συχνάκις φυτρώνουσι.²²¹

Στους νεώτερους χρόνους, το πήγανο εξακολουθεί να χρησιμοποιείται από την πρακτική-λαϊκή ιατρική σε πολλές περιοχές της Ελλάδας.²²² Έτσι, μικρή ποσότητα αφηνήματος και βάμματος των βλαστών του σε ούζο χρησιμοποιούνταν ως «πιώμα» στο κρυολόγημα ενώ εντριβές με ζεστό χυμό του φυτού ή με βάμμα οινόπνευματος και επιθέματα από τους βλαστούς του στο στήθος, εφαρμόζονταν, θεραπευτικά ή και προληπτικά, έναντι της γρίπης και των λοιμώξεων του αναπνευστικού, στην Ικαρία, στη Λέσβο, στη Λήμνο και στη Χίο.²²³ Στη Λέσβο παρασκεύαζαν και κατά-

11. Αποξηραμένος απήγανος σε φυτολόγιο.

12. Σχεδιαστική απεικόνιση του φυτού.

πλασμα από πολτοποιημένους βλαστούς πήγανου και οινόπνευμα, που σε συνδυασμό με εντριβή με λάδι ζεσταμένο μαζί τους, καταπράυνε τους μυϊκούς πόνους καθώς και τα αρθρτικά.²²⁴ Η ευρεία χρήση του φυτού από τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα²²⁵ αποτυπώνεται με τον πιο γλαφυρό τρόπο και στη «μυστική» συνταγή του πολύτιμου «σαρανταβότανου».²²⁶ Προπάντων, όμως, ο απήγανος επικράτησε, με τον χρόνο, ως βότανο των γυναικών, με εμμηναγωγές, εκτρωτικές, αντισυλληπτικές και αποκαθαρτικές ιδιότητες, με το οποίο παρασκευάζονταν σκευάσματα,²²⁷ όπως αυτό που περιγράφεται στην παρακάτω συνταγή:

*Καρυδόλαδο και πήγανον ζούμπισέ τον με γυναικείον γάλα και ζωντανού προβάτου μαλλιά, άπλυτα, να τα βάλεις όλα εις μίαν κούπα, να τα ζυμώσεις, να τα κάμεις κουβάρι, να τα βάλεις μέσα στην μήθρα της. Πότε να τα βγάζεις; Αφού περάσουνε εικοσιτέσσερις ώρες να τα βγάλεις και να κάμει με τον άντρα της.*²²⁸

Έτσι, στο *Λαογραφικό Λεξικό της Ελληνίδας Μαμής* του Οικονομόπουλου, διαβάζουμε ότι ο απήγανος είναι *ιαματικό και μαγικό βότανο της μαμής* με το οποίο *φτιάχνει φυλακτό για την έγκυο και το νεογέννητο* ενώ είναι της ιδιαίτερας χρήσιμο, ως φυτό εμμηναγωγό, εκτρωτικό και καθαρτικό για τα λόχεια.²²⁹ Τα γραφόμενα, επιβεβαιώνουν συνήθειες, όπως αυτή που καταγράφεται στην Κάρπαθο, όπου, πριν ακόμη τον τοκετό, ήταν έτοιμο το φυλακτό του νεογέννητου, από κοκκαλάκι νυχτερίδας, σκόρδο, απήγανο, κόκκινη κλωστή και γαλάζια χάντρα.²³⁰ Στην Κάρπαθο, συνήθιζαν, επίσης, να φορούν τα «κουμπιά», τους καρπούς, του φυτού, σαν χάντρες, γύρω από τον λαιμό των κορασίδων για να μην προσβάλλονται από ασθένειες.²³¹ Ομοίως, στα ορεινά χωριά της Αρκαδίας, οι γυναίκες έφτιαχναν παιδικά φυλακτά, στα οποία, μεταξύ πολλών άλλων «αγιωτικών», πρόσθεταν και αποξηραμένο σπόρο απήγανου.²³²

Απήγανο συνήθιζαν να κρεμούν και στην πόρτα του σπιτιού σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, όπως στην ορεινή Ηλεία, για να αποδιώχνουν τα δαιμόνια και ειδικά τα *κατσιμπουχέρια*, τους καλλικάντζαρους.²³³ Η συνήθεια αυτή ανιχνεύεται μέχρι τη μακρινή Καππαδοκία, συγκεκριμένα την κοινότητα της Μουταλάσκης, όπου, διαδραματιζόταν το τελετουργικό *ηζερλιγιέ γκιντελίμ*, τα ξημερώματα της πρώτης μέρας του Αυγούστου, από γυναίκες και παιδιά, που, αφού άναβαν κεριά στους τάφους, έκοβαν το *ηζερλικ*, δηλαδή απήγανο, το οποίο έπλεκαν και κρεμούσαν στην εξώπορτα του σπιτιού ως φυλακτό.²³⁴ Είναι γεγονός ότι, παλαιότερα, δεν υπήρχε κήπος, προπάντων στην νότια Ελλάδα, δίχως απήγανο, ο οποίος μάλιστα έπρεπε να είναι φυτεμένος δεξιά της εισόδου,²³⁵ καθώς οι άνθρωποι πίστευαν ότι ξορκίζει τα κακά πνεύματα, ενώ, ως φυτό απωθητικό της αρνητικής ενέργειας, ήταν απαραίτητο

και στην ιεροτελεστία του ξεματιάσματος.²³⁶ Όσο για εκείνους που τους είχε καταλάβει κάποιο κακό πνεύμα, και υπέφεραν από σχιζοφρένεια, υστερία ή επιληψία, η μάγισσα ήταν αυτή που αναλάμβανε τη θεραπεία του, ετοιμάζοντας πύσμα απήγανου και τελετή που περιλάμβανε την επάλειψή του με αιθέριο έλαιο του φυτού, κοπή των μαλλιών του και άναμμα, γύρω από την κλίνη του, εννέα κεριών, καθώς τόσες, υποτίθεται, ήταν οι ψυχές που συμμετείχαν στον εξορκισμό· αφού η κλίνη του πάσχοντος κυκλώνονταν με ασπρόσκονη, τότε η μάγισσα τον ράντιζε με κλωνάρια απήγανου, ψελλίζοντας: *Πνεύμα ακάθαρτο, εσύ που κατοικείς στον νου του δύστυχου αυτού ανθρώπου, σε ορίζουμε να φύγεις σα*

13. Απήγανος με αγριολούλουδα στο φυσικό του περιβάλλον.

όρη, στα βουνά. Ίσως, οι «ξορκισμένοι με τον απήγανο» να ήταν οι άνθρωποι που είχαν υποστεί αυτή την διαδικασία.²³⁷

Ο απήγανος, έχοντας αμφίσημες ιδιότητες, ως εμμηναγωγό και εκτριωτικό βότανο, φαίνεται πως είχε ευρεία χρήση και στην ερωτική γονιμική μαγεία.²³⁸ Έτσι, στην Αθήνα του 1800 συνήθιζαν να κρεμούν στο κεφαλάρι του νυφικού κρεβατιού ένα φυλακτό, που αποκαλούνταν «δεσμοκτήριο του κακού» και περιείχε όλα τα «μαγικά» βότανα: απήγανο, αψιθιά, θρούμπι, αλισφάκι, άγχουσα, χελιδονόχορτο, δρακοντιά, λυχνάκι, σκάρφη και μανδραγόρα.²³⁹ Ομοίως, οι Σμυρνιές ξόρκιζαν τους κανγάδες στο γάμο τους, αναμιγνύοντας απήγανο, πιπέρι ξυλοτριμμένο και λίγο μοσχοκάρφι, που εν συνεχεία τοποθετούσαν στο μαξιλάρι του συζύγου, ώστε να φύγει το κακό πνεύμα από το νου του.²⁴⁰ Στο ίδιο πλαίσιο, της γονιμικής μαγείας, εγγράφεται και η χρήση του φυτού, με τις ονομασίες *παλαμούσα* και *γιαγιαννος*,²⁴¹ σε έθιμα όπως ο Κλήδονας, σε περιοχές της Θράκης.²⁴²

Ως βότανο οριακό, «κοσμικό» αλλά και «απόκοσμο», ο απήγανος ήταν εξαιρετικά χρήσιμος κατά το

παρελθόν και οι σχετικές πληροφορίες είναι, πράγματι, ανεξάντλητες. Και ενώ παλαιότερα αποτελούσε βασικό συστατικό ενός πλήθους φαρμακευτικών σκευασμάτων, στις μέρες μας χρησιμοποιείται, με φειδώ και ιδιαίτερη προσοχή, κυρίως, από την ομοιοπαθητική και την παραδοσιακή ιατρική ως εκτριωτικό, εμμηναγωγό και σπασμολυτικό, ενώ χορηγείται, μεταξύ άλλων, για τη θεραπεία διαφόρων αγγειακών παθήσεων και ασθενειών όπως οι ρευματισμοί και οι νευραλγίες.²⁴³ Σταθερή, ωστόσο, εξακολουθεί να είναι η χρήση του ως φυτού απωσικάκου, που «ξορκίζει» το κακό και προστατεύει από τη βασκανία και την αρνητική ενέργεια. Φαίνεται πως οι μεταφυσικές του δυνάμεις επικράτησαν των ιαματικών του ιδιοτήτων που η σύγχρονη επιστήμη είναι βεβαίως σε θέση να ελέγξει και να επαληθεύσει. Πλέον, κάποιοι «ρομαντικοί» μπορεί να έχουν φυτέψει στον κήπο μας απήγανο, ωστόσο, κανένας δεν θα θεράπευε στις μέρες μας τον πυρετό βράζοντας και πίνοντας, όταν το φεγγάρι είναι στη χάση του, μάτια και δαγκάνες καβουριού σε σκόνη, πικραλίδα, αγριμονία, αγγουρίδα, απήγανο και χιλιόφυλλο από τάφο.²⁴⁴

Σημειώσεις - Βιβλιογραφία

1. Νικητιάδης Ε. Ν., «Τά ἐν Καρπάθῳ φυόμενα καὶ ἐν Ἁγία Γραφή ἀναφερόμενα φυτὰ», https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1980_4_11_Nikitiadis2.pdf
2. Στο ἰδίωμα τῆς Λευκάδας, βλ. σχετικά <https://lexikolefkadas.gr/apiganos-o-i-piganos-i-pigania>
3. Berendes Julius, *Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre in fünf Büchern*, Stuttgart 1902, 293.
4. Μπακλαγής Δ., *Η χλωρίδα τῆς Κανῆς Διαθήκης*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011, 96 καὶ σημ. 299.
5. <https://www.greekflora.gr/el/flowers/1223/Ruta-graveolens>
6. Αμάντου Κ., *Γλωσσικά Μελετήματα*, Αθήνα 1964, 74, Κόπακα Κ., «Ανίχνευση τοπωνυμίων τῶν νησιῶν Γαύδος καὶ Γαυδοπούλου», *ΛΟΙ-ΒΗ εἰς μνήμην Ἀνδρέα Καλοκαυρῶν*, Ηράκλειο 1995, 225-252 καὶ ἐδικότερα 229. <http://kleidou.weebly.com>, <https://www.fovchios.gr/drastiriotes/o-vrontados/i-kleidou> Δημητρόπουλος Δ., «Τοπωνύμια καὶ μικροτοπωνύμια στα νησιά του Αἰγαίου: ὄψεις τῆς ἀνοσχῆς τῆς σήμανσης του τόπου στον χρόνον», *Τετράδια ἐργασίας* 18, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Αθήνα 2003, 50-89 καὶ ἐδικότερα 76 καὶ σημ. 70, <http://snagr.blogspot.com/2012/08/apiganos-apianos-votana-santorini.html>.
7. http://ophioussa.blogspot.com/2017/02/blog-post_12.html
8. Πρόκειται γιὰ το χωριὸ Κρουνοὶ Ηλείας, Πιθανόν, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀβανική λέξη *iyz* (ιϋζ) = ἀπήγανος (ιϋζοβο > ρίσοβο), που σημαίνει περιοχὴ ὅπου εὐδοκίμει τὸ ἐν λόγῳ βότανο, βλ. σχετικά Ἀσημάκης Στ., *Τοπωνύμια σε ὄβα, ὄβο, ἰστα, ἰσσα*, Αθήνα 2015, 172.
9. Στο ἰδίωμα τῆς Σαντορινῆς, βλ. σχετικά <http://snagr.blogspot.com/2012/08/apiganos-apianos-votana-santorini.html>
10. Στο ἰδίωμα του Χλωράκα Κύπρου, βλ. σχετικά http://chlorakaschlorida.blogspot.com/2014/11/blog-post_31.html
11. Τσιτσελῆς Η. Α., «Ὄνόματα θεσῶν ἐν Κεφάλληνιά», *Παρουασός* ἔτος Α, 1877, τ. 9, 678
12. <https://www.lithoksou.net/2021/01/lexeis-roj-arxizoyn-apo-ape.html>
13. <https://www.haniotika-nea.gr/apiganos>
14. Γεννάδιος Π. Γ., *Λεξικὸν φυτολογικόν*, Ἐν Αθήναις 1914, 778.
15. Γεννάδιος Π. Γ., *Λεξικὸν φυτολογικόν*, Ἐν Αθήναις 1914, 778.
16. Γεννάδιος Π. Γ., *Λεξικὸν φυτολογικόν*, Ἐν Αθήναις 1914, 778. Τὴν ὀνομασία αὐτὴ ἀπέκτησε ὁ ἀπήγανος λόγω τῆς φύλαξῆς του σε ξύδι, γιὰ φαρμακευτικὴ χρῆση.
17. Σαραντῆ Ε., «Ἀπὸ τα φυτὰ τῆς Θράκης», *Θρακικόν*, τ. 20ος, ἐν Αθήναις 1944, 64.
18. Στο ἰδίωμα τῆς Λήμνου, βλ. http://belitos.blogspot.com/2010/01/blog-post_5016.html?m=1
19. Langkavel Β. Α., *Botanik der spaeteren Griechen vom dritten bis dreizehnten Jahrhundert*, Berlin 1866, 12.
20. Σε χωριά τῆς Λέσβου, http://www.ptaba.gr/dyn/banner/051716134143_b.pdf
21. Περὶ μάλυος, Μάλυ. τινὲς τοῦτο πῆγανον ἄγριον ὀνομάζουσαν, ἐνιοὶ δὲ ἄρμολαν, Σύροι δὲ βησασάν, ὥσπερ δὴ καὶ οἱ Καππαδοκῆ μάλυ, διότι τῆ ῥίζῃ μὲν ἐστὶ μέλαν, ἄνθος δ' ἔχει γαλακτώδες Galenus Med., *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri xi* Vol. 12, p. 82, line 15, βλ. ἐπίσης Γκιλῆς Ο., *Καππαδοκία*. Συλλογὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ ἀρχαία, βυζαντινὰ καὶ θεολογικὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 2018, 116.
22. *Πῆγανον ἄγριον, ὃ μάλυ καλοῦσιν τινες, γινόμενον ἐν Καππαδοκίᾳ καὶ Γαλατίᾳ τῆ κατ' Ἀσίαν ἐστὶ δὲ θάμνος ἀπὸ μᾶς ῥίζης ῥάβδους πλείονας ἀναφέρων, φύλλα μακρότερα πολλῶ τοῦ ἄλλου πηγάνου ἔχων, τρυφερότερα, βηθύσομα: ἄνθος λευκόν, ἐπ' ἄκρον δὲ κεφάλια μεῖζονα ὀλίγη τοῦ πηγάνου τοῦ ἡμέρου, ἐκ τριῶν μάλιστα συγκείμενα μερῶν, ἐν οἷς σπέρμα ὑπόκιρρον, τριγώνον, πυκρὸν ἰκανῶς πρὸς γεῦσιν, οὐ καὶ ἡ χροῖσις. φθονώρον τε ἐκπεπαινεται τὸ σπέρμα. καλοῦσι δ' αὐτὸ ἐνιοὶ ἀρμύαλα, Σύροι δὲ βήσσασαν, Καππαδο-*

23. Γεννάδιος Π. Γ., *Λεξικὸν φυτολογικόν*, Ἐν Αθήναις 1914, 778.
24. Löw I., *Aramaische Pflanzennamen*, Leipzig/Berlin, 1881, 370-372, no. 317.
25. Νικητιάδης Ν., Παπιομότογλου Β., *Χόρτα καὶ βότανα τῆς Ἑλλάδας*, Ρέθυμνο 2011, 126, <https://www.greekflora.gr/el/flowers/1223/Ruta-graveolens>
26. Πρινέα Α., *Καταγραφή ἀρωματικῆς χλωρίδας τῶν Κυθήρων*, Σχολὴ Τεχνολογίας Γεωπονίας, Καλαμάτα 2014, 49.
27. Μπακλαγής Δ., *Η χλωρίδα τῆς Κανῆς Διαθήκης*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011, 97, <http://www.neraidokiklos.gr/forum/archive/index.php/t-2184.html>
28. Μπακλαγής Δ., *Η χλωρίδα τῆς Κανῆς Διαθήκης*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011, 97, Πρινέα Α., *Καταγραφή ἀρωματικῆς χλωρίδας τῶν Κυθήρων*, Σχολὴ Τεχνολογίας Γεωπονίας, Καλαμάτα 2014, 49.
29. Πρινέα Α., *Καταγραφή ἀρωματικῆς χλωρίδας τῶν Κυθήρων*, Σχολὴ Τεχνολογίας Γεωπονίας, Καλαμάτα 2014, 49, <http://www.neraidokiklos.gr/forum/archive/index.php/t-2184.html>. Γιὰ τὴν ἀρμαλίνη [γαλλ. Harmaline] βλ. Γεννάδιος Π. Γ., *Λεξικὸν φυτολογικόν*, Ἐν Αθήναις 1914, 778. Τα σπέρματα του ἀπήγανου χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ὡς ἄρτυμα καὶ ὡς θυμίαμα καὶ ὀνομάζονται οὐζερόλιχ-τοχοῦ βλ. σχετικά Γεννάδιος, ὅ.π.
30. <http://www.neraidokiklos.gr/forum/archive/index.php/t-2184.html>
31. Langkavel Β. Α., *Botanik der spaeteren Griechen vom dritten bis dreizehnten Jahrhundert*, Berlin 1866, 11-12.
32. Θεοπόμπου, *Ἱστορία* 200, Θεόφραστος, *Περί Φυτῶν Ἱστορίας*, 1. 3, 4 (Λατ. ruta).
33. Διοσκουρίδης III. 52 κ. ἐξ.
34. Το ῥήμα ἔχει τις σημασίες του στήνω, στηρίζω, καρφώνω, προσηλώνω - συναρμώζω ἀπὸ πολλὰ κομμάτια, κατασκευάζω - πῆζω, παγώνω - μένω ἀκίνητος - ὀρίζω - καθορίζω καὶ διορίζω βλ. σχετικά Φραγκούλης Α., *Λεξικὸ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς*, Αθήνα 2004, 579-580.
35. <https://lsj.gr/wiki/%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%BD>
36. *Ηθικά*, Συμποσιακῶν Βιβλίων, Βιβλίον τρίτον βλ. σχετικά <https://el.wikisource.org/wiki>, ἐπίσης [http://www.poesialatina.it/_ns/Greek/testi/Plutarchus/Quaestiones_convivales_\(612c-748d\).html](http://www.poesialatina.it/_ns/Greek/testi/Plutarchus/Quaestiones_convivales_(612c-748d).html)
37. κατὰ τὸ σέλινον-σέλινος, βλ. σχετικά <http://www.nisyriakesmeletes.gr/images/books/lexiko.pdf>
38. <https://www.translatum.gr/forum/index.php?topic=146963.0>.
39. https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexical_search.html?lq=%CE%B1%CF%80%CE%AE%CE%B3%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82&dq Βλ. ἐπίσης, Κοραῆς Α. *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν ἐλληνικὴν βιβλιοθήκην καὶ τὰ πάρεργα προλεγομένων καὶ τινῶν συγγραμμάτων*, τόμος πρῶτος, ἐν Παρισίοις 1833, 441.
40. <https://worldofdictionary.com/dict/latin-english/meaning/ruta>
41. Γιὰ νεώτερες λαϊκὲς παροιμίες βλ. <http://repository.kentrolaografias.gr/xmlui/handle/20.500.11853/2>
42. Αριστοφάνους, *Σφήρες*, 480 κ.ε., οὐδὲ μὴν οὐδ' ἐν σελίνῳ σοῦστιν οὐδ' ἐν πηγάνῳ· τοῦτο γὰρ παρεμβάλομεν τῶν τριχονίων ἐπόν. ἀλλὰ νῦν μὲν οὐδὲν ἀγείεις, ἀλλ' ὅταν ξυνηγοροῦς ταῦτα ταῦτα σοὺ καταντλή καὶ ξυνομώτας καλῆ file://C:/Users/papad/Downloads
43. Βλ. ἐπίσης, Ἀνδριαννάκη Αἰκ. - Ε., *Η λειτουργία του σεξουαλικού σκόμματος στη Λυσιστράτη του Αριστοφάνη*, Μεταπτυχιακὴ διπλωματικὴ εργασία, Καλαμάτα 2019, Τμήμα Φιλολογίας, 67 καὶ σημ. 25.
44. Η παροιμία λέγεται γιὰ άτομα που βροῖονται στὴν ἀρχὴ μίᾳ προσπάθειας, ὅπως, στὸ φύτεμα ἐνός κήπου, φυτεύονταν πρῶτα πῆγανο καὶ σέλινο γιὰ τὴν οριοθέτησή του, βλ. σχετικά <https://lsj.gr/wiki>

45. Παροιμία Δημόδωτος από της Διογενιάνου Συναγωγής στο Dr. Ernestus Ludov. A Leutsch, Corpus Paroemiographorum Graecorum, Tomus II, Gottingae MDCCCLI, 11:71.
46. Μιχαήλ Αποστόλου του Βυζαντίου Συναγωγή Παροιμιών και Συνθήκη στο Dr. Ernestus Ludov. A Leutsch, Corpus Paroemiographorum Graecorum, Tomus II, Gottingae MDCCCLI, 522:25.
47. Parker R., Scullion S., «The mysteries of the goddess of Marmarini», *Kernos* [online] 29, 2016, <http://journals.openedition.org/kernos/2399>; DOI: <https://doi.org/10.4000/kernos.2399>, και συγχεζόμενα σημ. 41.
48. Μπακαλαγής Δ., *Η γλωσσίδα της Καινής Διαθήκης*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011, 98 και σημ. 300-302 με βιβλιογραφία.
49. Όμως, αλλοίμονο σε σας τούς Φαρισαίους, επειδή αποδεκατίζετε τον δούλο και το απήγανο και κάθε λάχανο, και παραβλέπετε την κρίση και την αγάπη τού Θεού. Αυτά έπρεπε να κάνετε, και εκείνα μη τα αφήσετε <https://www.bible.com/el/bible/921/LUK.11.FPB>, Νικητιάδης Ν. Ε., «Τα εν Καρπάθω φυόμενα και εν Αγία Γραφή αναφερόμενα φυτά», https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1980_4_11_Nikitiadis2.pdf
50. Μπακαλαγής Δ., *Η γλωσσίδα της Καινής Διαθήκης*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011, 98-99 και σημ. 305.
51. Picton M., *Μαγικά Βότανα*, εκδόσεις Κοχλίας, Αθήνα 2000, 59.
52. Αναφορά στο φυτό υπάρχει και σε σπηνη από τον Καραγιώζη όπου ο μάγιστρος - Γιώργος συμβουλεύει ... να μην απολείπει, μαθές, από σιμά, τσασαρούλα, καθρεφτούλι, απήγανο, λάβδανο, ξινόγαλο, αριζέ-νι, της νυκτερίδας το κοκαλάκι, εννιά αδελφών τὸ αίμα, ξηροκόρινα, μανικοκάτ', μαστάτ', το τσασαρούλι για το μουστάτ' και η φλουγγέρα <https://www.notospress.gr/peloponnisos/gallery/66026/laografika-simeiomata>
53. Παπαδιαμάντης Α., *Άπαντα*, τόμος τρίτος, κριτική έκδοση, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα, 1984, 231-236, <https://www.papadiamantis.org/works/58-narration/314-03-23-oi-magisses-1900>.
54. http://users.sch.gr/ipap/log-keimena/logia_tis_ploris.htm
55. Ο Ξενοδόχος Σάββας, προφανώς, είναι ο γνωστός Σάββας Κέντρος, ιδρυτής του ξενοδοχείου *Μεγάλη Βρετανία* βλ. <http://www.elia.org.gr/research-tools/hotels/streets/sintagma/sintagma/grandbritagne>.
56. <https://lekylthos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/26140>
57. <https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF?personid=23460>
58. http://3lyk-n-filad.att.sch.gr/secret/botana/Logotexnia_etc/Entexni.htm
59. *Το σιδερόχορτο είναι δυσεύρετο καθώς κανείς δεν το ξέρει πού είναι και πού βρίσκεται παρά μόνο ο σκαντζόχοιρος. Γι' αυτό όποιος θέλει να τ' αποκτήσει πρέπει να βρει μια φολιά σκαντζόχοιρου που να 'χει τα μικρά του μέσα, και όταν λείπη ο σκαντζόχοιρος να φράξει γύρω τη φολιά μ' έναν τοίχο από πέτρας και να παραφυλάει εκεί κοντά κρυμμένος. Όταν θα 'ρθη ο σκαντζόχοιρος και δεν θα μπορεί να μπη στα παιδιά του, θα τρέξει να βρει το σιδερόχορτο και αγγίζει μ' αυτό τον τοίχο, ο τοίχος θα πέσει. Τότε κείνος που παραφυλάγει, να προφτάσει ν' αρπάξει από το στόμα του σκαντζόχοιρου το χόρτο, παραλλαγή από τα Λακκοβίνα Μακεδονίας βλ. σχετικά Πολίτης Γ. Ν., Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις, Μέρος Α, εν Αθήνας, τύπος Π. Α. Σακελλαρίου, 1904, 175-176.*
60. Πολίτης Γ. Ν., *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, Μέρος Α, εν Αθήνας, τύπος Π. Α. Σακελλαρίου, 1904, 175-176.
61. *Σύρε να πης της μάνας σου να μη σε μανταλώνη με τις διπλές τις κλειδωνιές και τις βαριές αμπάρες, γιατί θα πάρω τα βουνά, τους κάμπους θα γνωρίσω, να βρω το σιδερόχορτο, ν' ανοίξω να μω μεσα. -Και πού το ξέρεις να το βρης και πώς θα το γνωρίσης; -Θα πα' να βρω σκαντζόχορα με τα μικρά παιδιά τονκαι θα του πάρω τα παιδιά, στο χώμα θα τα θάψω. Ειδύλλια (1884).*
62. *Το Μαμαρωμένο Βασύλοπουλο*, Τριχιά - Ζούρα Μ., «Ο Κώστας Κρυστάλλης και το δημοτικό τραγούδι», http://epet.nlg.gr/db/icon/a1980/a80_30.pdf και περιοδικό Νέα Εστία, έτος 95, τόμος 186, τεύχος 1886, Μάρτης 2021, αφιέρωμα στον Κώστα Κρυστάλλη.
63. Ξορκίζε με τον απήγανο, σταύρωνε με το αλάτι. Φύσαε και μουρομούριζε, με τα σαράντα κύματα ομίλει. Μάραθο μάσαε και κύμινο, αλαφοκέρατο έτριβε, τεσερομάτικου σκυλιού την τσίχα έφενε. Στο σταυροδόρμι νύχτα με φεγγάρι έλυνε τα μάγια. Ένα μπουκλι απ' τα μαλλιά σου έπαυρνε, απ' το πουκάμισο σου ένα κομμάτι. Μέλεγο και απέλνο σε πόπιζε. Μανόγαλα και βοτάνι της αγάπης. Σε σταύρωνε, σε ξόρκιζε, σε γήτευε. <https://www.mikrosaporlous.gr/extracts/grypionisi/6.html>
64. Πάρε νεραϊδόνερο από δράκου βρύση πέτο σε ώρ' απόκοσμη και θα σ' αγαπήσει. Απ' το μνήμα ενός παιδιού νύχτα, χάση φεγγαριού πάρε απήγανο τρεις κλώνοι και γατρειόνται όλοι οι πόνοι <http://kokkino.grwi.blogspot.com/2015/10/blog-post.html>
65. Κι ο άλλος, τί κατάρτι θε μου ανάμεσα της σιωπής τί φτισούς και τί αμιλήτος ακόμα του Λαέρτη γιος για ένα νησί τα μάτια του πικρά του απήγανου για κάτι άπαστο του νου που λείε δεν έπεσε με κουσεμούς ούτε με Τροίες και με Πρίαμους και φεύγει κατά που μήτε Αχαοί μήτε κουπά πορεία ή γλάρος... https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=197
66. Κόντογλου, Φ., «Παναγιώτης Ποταγός», απόσπασμα από το βιβλίο *Φημισμένοι Άντρες και Ασημονημένοι Έκδοτικώς Οίκοι «Αοτήρ»*, http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/fwths_kontogloy/o_tai3ideyths_potagos.html
67. Άμλετ, IV.5. Εδώ μάραθο για σένα και καμπανάκια για σένα απήγανο-να και λίγο για μένα- αυτό το λένε και βοτάνι της κυριακάτικης χάρης <https://www.notospress.gr/peloponnisos/gallery/66026/laografika-simeiomata>
68. Πράξη Δ, Σκηνή Ε, βλ. Πολυλάς Ι., *Άμλετος*, τραγωδία Σακσπείρου, Εν Αθήνας, 1889, 159 και 228.
69. <https://wikipedia.net/el/Rue>
70. <https://wikipedia.net/el/Rue>
71. ...την έχω δει τρελή, μπροστά στον ένοχο βασιλιά, να τού δίνει πικρά βότανα να γευτεί και απήγανο να φορέσει <http://www.erotas-thanatos.net/oscar-wilde-the-picture-of-dorian-gray.html>
72. <https://wikipedia.net/el/Rue>. βλ. επίσης, C. Otten, «Homer's moly and Milton's rue», *Huntington Library Quarterly* 33: 4, August 1970, 361-372 και ειδικότερα σ. 361 σημ. 1 με βιβλιογραφία.
73. <https://wikipedia.net/el/Rue>
74. <https://www.bibliotheque.gr/article/33441>
75. VI: ...την επφάνειά τους σ' όλα τα ορατά. Κι από καιρό κι απήγανο τα μάγια <https://www.poeticanet.gr/8216-soneta-ston-orfea-8217-a-535.html>
76. https://en.wikipedia.org/wiki/Order_of_the_Rue_Crown
77. Movafeghi A., Abedini M., Fatemeh F., Aliasgharpour, M. Omidi, Y., «Floral nectar composition of Peganum harmala L.», *Natural Product Research* 23 (3):2009, 301-308, Σκαλτσά Ε., Ιστορία της Φαρμακευτικής, Αθήνα 2015, 22.
78. Βαλιάκος Η., Η συμβολή του Νικολάου Μυρεψού στην προώθηση και την τεκμηρίωση της βοτανολογίας και της φαρμακευτικής κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή. Διδακτορική Διατριβή <https://core.ac.uk/download/pdf/132821159.pdf>, βλ. επίσης Tobbyn Gr., Whitelegg M., *Ruta graveolens*, rue, <https://researchgate.net/publication/288207586>.
79. Σκαλτσά Ε., Ιστορία της Φαρμακευτικής, Αθήνα 2015, 22.
80. Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (rutaceae) in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 469-482.
81. *Hippocratis Aliorum Medicorum Veterum Reliquae*, edidit Franciscus Zacharias Ermerins, 1862, 202-203, <https://books.google.gr/books?id=9K9AAAAcAAJ&pg=PA203&lpg=PA203&dq>, κελ. 26.

82. <https://www.graeco-arabic-studies.org/single-text/text/litre-167/page/42.html>, Ιπποκράτης, *Περί Νούσων το Δεύτερον*, Littre, Émile Oeuvres complètes d'Hippocrate, 1851, τόμος 7, Baillière, Paris. <https://scaife.perseus.org/reader/um:cts:greekLit:tlg0627.tlg023.1st1K-grc1:1-4> *De Morbis II*, 26, Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (ritaceae) in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 472: table 1.
83. http://www.poesialatina.it/_ns/Greek/testi/Hippocrates/De_morbis_I-III02.html, κεφ. 64.
84. http://www.poesialatina.it/_ns/Greek/testi/Hippocrates/De_morbis_I-III02.html, κεφ. 15, 47, Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (ritaceae) in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 472: table 1.
85. Jones, W. H. S., *Hippocrates Collected Works I. Hippocrates*, Cambridge, Harvard University Press 1868, 11.8.
86. Γαλῆς Ο., *Άγρια χόρτα και λαχανικά στην αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2013, 211.
87. Πιθανώς πρόκειται για τη φυμιάωση βλ. σχετικά Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (ritaceae) in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 473.
88. «Ιερός βασιλικός» (*Ocimum tenuiflorum / sanctum*).
89. Hippocrates, *De Affectionibus Interioribus-Περί τῶν ἐντὸς παθῶν*, Oeuvres complètes d'Hippocrate, 1851, 12, 166-302, Baillière, Paris, <https://www.graeco-arabic-studies.org/single-text/text/litre-169/page/196.html>.
90. *αἰγόκερας*: -ατος, τό, εἶδος μαράθου ἢ μαράθρου, *foenum Graecum*, Γαλῆν. <https://lsj.gr/wiki>
91. Πρόκειται για τη λυγαριά ἄγνος: ἦ, Ἄττ. ὁ (Heind. Πλάτ. Φαίδρ. 230B), = λύγος, φυτὸν ὁμοίᾳνον τὴν ἰτέαν, οὐ τοὺς κλάδους αἱ ἐν τοῖς θεσμοφορίοις ἀγνεύουσαι γυναικες μετεχειρίζοντο ὡς ὑπόστομα, Διοσκ. Α ῥλδ', *Vitex agnus-castus* (καὶ νῦν ἔτι καλεῖται ἀγνεῖα ἢ λυγαῖα, J. Sibthorp «*Florae Graecae*», τόμ. 1, σ. 401), Ὑμ. Ὀμ. εἰς Ἐρμ. 410. Χωνιδ. ἐν «Ἡρώσει», 2, ἔνθα ἴδε Meineke· πρβλ. Ἄριστ. 1. 2. 9. 40, 49. (Ἐσχετίσθη πρὸς τὴν ἀγνεῖαν ἔνεκα τῆς ὁμοιότητος τοῦ ὀνόματος πρὸς τὸ ἐπίθ. ἀγνός, ἢ ὄν). II. ἄγνος, ὁ, ὄνομα ἰχθύος, Ἀθῆν. 356A. III. εἶδος πτηνοῦ, Σουιδ., βλ. <https://lsj.gr/wiki>.
92. Πρόκειται για την ορχιδέα, το σαλέπι. Στην παράδοση των χειρογράφων το «διδυμαῖου ῥίζην» υπάρχει, λανθασμένα, και ως «ἠδυόμοιον» ἢ και «ἠδυόμου ῥίζην». Προφανῶς το αρχικό εἶναι «διδυμαῖου» που ερμηνεύεται ἀπὸ τον Γαλῆνὸ (Gal. Cl) ὡς *διδύμη, ρίζα τῆς βοτάνης ἣτις και ὄρχις καλεῖται*. Ο Littre δίνει στο κριτικό κείμενο «διδυμαῖου ῥίζην» και μεταφράζει «la racine de l' orchis». Hippocrates, *De Affectionibus Interioribus - Περί τῶν ἐντὸς παθῶν*, Oeuvres complètes d'Hippocrate, 1851, 7, 166-302, Baillière, Paris, 246. Ευχαριστῶ θεορμά τον καθηγητὴ ἰατρικῆς Ἰωάννη Μουζῆ για τὴ σχετικὴ αναφορὰ
93. http://www.poesialatina.it/_ns/Greek/testi/Hippocrates/De_affectionibus_interioribus.html.
94. *De feminea natura et de feminarum morbis*, Fab. Calvo interprete, Paris 1525, 12. <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hippocrate/naturefemme.htm>
95. *De feminea natura et de feminarum morbis*, Fab. Calvo interprete, Paris 1525, 68.
96. *De feminea natura et de feminarum morbis*, Fab. Calvo interprete, Paris 1525, 59.
97. 32.115, 59.2, 59.4
98. Hippocrates, *De Muliebribus*, 1.5, 1.28, 6.42, 74, 75, 78.44, 78.124, 91.13, 113, 113.24, 133.2, 133.149, 133.187, 234.8, <https://scaife-dev.perseus.org/reader/um:cts:greekLit:tlg0627.tlg036.1st1K-grc1:1>, Littre Émile Oeuvres complètes d'Hippocrate, 1851, τόμος 8, Baillière, Paris, 156.
99. Ἦν τὰ ἐπιμῆνια μὴ γίνηται ἐν τῷ καθεστηκότῳ χρόνῳ, κρᾶμβης πέταλα καὶ πήγανον τρίψας λεία, ἔπειτα ἄγρουα τὰ ἀπὸ τῶν κριθῶν ὅσον χοῖνικα βρέξας ὡς ἂν τέγγηται, ἐξαθροῖσσον· ἔωθεν δὲ ποιῆσαι ὅσον κοτύλην, δεινὰ τὴν κρᾶμβην καὶ τὸ πήγανον, ἔλαιον ἐπαχῆς καὶ ἀναταράξας, δούνα πιεῖν· βλ. σχετικά Hippocrates, *Περί γυναικείης φύσεως*, Oeuvres complètes d' Hippocrate, 1851, Baillière, Paris, παρ. 59, <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hippocrate/naturefemme2.htm>
100. <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hippocrate/naturefemme.htm>
101. Hippocrates, *Περί γυναικείης φύσεως*, Oeuvres complètes d'Hippocrate, 1851, Baillière, Paris, παρ. 109, <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hippocrate/naturefemme2.htm>
102. Ἦν ἄσθματα λαμβάνη γυναικα, θείου ὅσον κύαμον, καὶ καρδαμῶμου τὸ ἴσον, καὶ πήγανον, καὶ κυμίνου Αἰθιοπικοῦ, ταῦτα τρίψας λεία, διείς οἶνω, πίνειν δούνα νήσται· δεῖ δὲ καὶ τῶν σιτίων ἀπέχεσθαι καὶ μὴ πυκνὰ ἐσθίειν. βλ. σχετικά Hippocrates, *Περί γυναικείης φύσεως*, Oeuvres complètes d'Hippocrate, 1851, Baillière, Paris, παρ. 68, <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hippocrate/naturefemme2.htm>
103. Hippocrates, *De Muliebribus*, I 45, <https://scaife-dev.perseus.org/reader/um:cts:greekLit:tlg0627.tlg036.1st1K-grc1:1>
104. *De morbis mulierum* I 78. Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (ritaceae) in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 472: table 1.
105. *De morbis mulierum* I 75. Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (ritaceae) in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 472: table 1.
106. *De morbis mulierum* I 74, II 206.
107. *De morbis mulierum* II 113.
108. *De morbis mulierum* I 35.
109. Theophrastii Eresii, *Historia Plantarum*, ed. Fridericus Wimmer, Vratislaviae 1842, 1.3.1.12, 1.3.4.6, 1.9.4.4, 2.1.3.6, 6.1.2.2, 6.7.3.7, 7.2.1.4, 7.4.1.3, 7.6.1.9, 9.4.2.13. <https://books.google.gr/books?id=92wZAAAAAYAAJ&pg=PA10&lpg=PA10&dq>
110. Theophrastii Eresii, *Historia Plantarum*, ex recognitione Fridericus Wimmer, Vratislaviae 1842, 7.5.1.2
111. Theophrastii Eresii, *De causis Plantarum*, ex recognitione Fridericus Wimmer, Lipsiae MDCCCLIV, 1.4.2.8, 1.4.2.10, 3.19.2.1, 3.19.3.5,
112. Theophrastii Eresii, *De causis Plantarum*, ex recognitione Fridericus Wimmer, Lipsiae MDCCCLIV, 5.6.10.5.
113. Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (ritaceae) in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 471.
114. Ο.π.
115. 612α, http://www.physics.ntua.gr/mourmouras/greats/aristoteles/ton_peri_ta_zoa_istorion.pdf, <http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/Aristote/animaux9gr.htm>
116. καταφύγιο, σκέπη, <https://lsj.gr/wiki/%E1%BC%80%CE%BB%CE%AD%CE%B1>
117. Ὡς λόγος προβάλλεται το γεγονός ότι, θεμιτότης δέονται αἱ ῥίζαι τοῦ πήγανον καὶ ἀλέας, διὸ καὶ τὴν τέφραν ἐάν τις περιβάλλῃ ὀνάνανται, ἢ δὲ σνκῆ θερμῆ ἐστὶν Ἀριστοτέλης, Προβλήματα Opera Omnia, 922b-927a, Flavius J., Bekker I., Opera Omnia, v. 1-2, 1855, <https://el.wikisource.org/wiki>.
118. 867b.8, 926b.16.
119. Ἀριστοτέλης, Προβλήματα Opera Omnia, 922b-927a, Flavius J., Bekker I., Opera Omnia, v. 1-2, 1855, <https://el.wikisource.org/wiki/%CE%A0%CF%81%CE%BF%CE%B2%CE%BB%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1/20>
120. Βλ. σχετικά, *Nicandrea Theriaca et Alexiarmacae Fragmenta collegit, commentationes addidit Otto Schneider*, Lipsiae MDCCCLVI, 413.
121. https://greek_greek.en-academic.com

122. Πρόκειται για το φυτό *ρουσ ο κότινος*, από το οποίο παρασκευάζονταν κίτρινη βαφή, το οποίο πήρε τη ονομασία του από την χερσόνησο της Θάβου στα ανατολικά παράλια της Σικελίας πρβ. και το επίθετο θάβινος, η ον, αυτός που έχει κίτρινο χρώμα, κίτρινος, ωχρός (θάβινος γυνή», Αριστοφ.) https://greek_greek.en-academic.com/616377/CE%B8%CE%AC%CF%88%CE%BF%CF%82
123. Βλ. σχετικά, https://greek_greek.en-academic.com
124. Κλύβατις, βλ. σχετικά <https://lsj.gr> Πρόκειται για το φυτό *Parietaria officinalis*, κοινώς περδικάκι.
125. *Nûn δ' ἄγει το ἐπίμικτα νόσων ἀλκμήρια λέξω. Θορινάκη μὲν ὄριζαν ἔλεν γυαλιθεά θάβου σμώξας, ἐν δὲ σπέρμα χυτὸν λευκανθέος ἄγνου, νήρων, πηγάνιον τε περιβρυές, ἐν δὲ τε θύμβρης δρεγνόμενος βλασπὸν χμαευνάδος ἢ τε καθ' ὕλην οἴας θ' ἐρπύλλιο περι ῥάδιακα ἀέξει [...]. Πίνε δ' ἐντιγίρας κοτυλήρυτον ὄξος ἀφύσσων ἢ οἴνης ῥέα δ' αὐτε καὶ ὕδατι κήρας ἀλύξαι.* http://www.poesialatina.it/_ns/Greek/testi/Nicaner/Theriaca.html
126. Στο έργο αυτό διασώζεται, προφανώς επεξεργασμένο, η πραγματεία του Καλλιμάχου *Θουμασίον τὸν εἰς ἄπασαν τὴν γῆν κατὰ τόπους ὄντων συναγωγή* https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/hellenistic/page_061.html. Για την πιθανόν λανθασμένη ταύτιση του συγγραφέα με τον Αντίγονο από την Κάροστο βλ. Eleftheriou D., «The role of vegetal paradoxa in Pseudo-Antigonos of Carystus», *Journal of Graeco-Roman Studies* 60 (1), 2021, 109-130, σμ. 2.
127. A.8.10, Eleftheriou D., Pseudo-Antigonos of Carystos, Collection d'Histoires Curieuses, vol. II, HAL Id: tel-01835129 <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01835129>, 145. Eleftheriou D., «The role of vegetal paradoxa in Pseudo-Antigonos of Carystus», *Journal of Graeco-Roman Studies* 60 (1), 2021, 122-123.
128. Π.385.2, Π.387.7.
129. Π.388-389. *Ἐκ τοῦ Τιμοθέου. Πονηρόν τ ζῶον καὶ κακοῦργον ἡ ζιτίς, ἐπιβουλὸν τε ὄρνις μάλιστα ταῖς κατοικιδίους. ἔρπει γοῦν ἀνά τοὺς τοίχους καὶ αὐταῖς ἐπιτίθεται· ὅποτε δὲ ὀλισθήσει συμβαίη, τὸ στόμα μύσασα συνέχει τὸ ἄσθμα καὶ πνεύματος οὐσα πλήρης τῆ γῆ ἐλαφρὰ φέρεται καὶ ἀπαθὴς κακοῦ διαμένει· ἀλλ' ὅμως τῆ καλιὰ τὸν ὄρνιθον πηγάνον παρατεθέντος οὐκ ἂν θηράσῃ τὴν εἰσόδον οὐδ' εἰ μάλιστα τῷ λιμῷ τρύχηται.* Aristophanis Historiae Animalium Epitome Edidit S.P. Lambros, Berolini MDCCCLXXXV, <https://archive.org/details/plexcerptorumcon01cons/page/n6/mode/1up>
130. Galen, *De Temoeramentis*, Editor Kuhn K., vol. 1, Cnobloch, Leipzig, 1821, 682, <https://www.graeco-arabic-studies.org/single-text/text/kuehn-193/page/682.html>
131. Γαλιῆς Ο., *Άγρια χόρτα και λαχανικά στην αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2013, 228.
132. 10.578.1. Κλαυδίου Γαλιηνού, *Άπαντα*, Editionem curavit D. C. Gottlob Kuhn, Tomus X, Lipsiae 1825. βλ. επίσης, http://www.poesialatina.it/_ns/Greek/testi/Galenus/De_methodo_medendi_libri_XIV.html. Για περισσότερες ναφορές στον απήγανο στο συγκεκριμένο έργο βλ. 10. 870.10, 964.6, 970.18, 994.14 και 11.113.7 και 13.
133. α) *λιθαργύρου δραχ. η. πηγάνου τὼν ἀπαλῶν φύλλων 101 ε. ελαίου δραχμάς η. ὄξους κοτύλης τέταρτον, τρίψας ἐν τῷ αὐτῷ τὴν κεφαλὴν κατὰ χεῖρα. τοῦτο τὸ φάρμακον ἰκανὴν ἡμῖν δέδωκε πείραν καὶ β) 200 λιθαργύρου 101 ν. πηγάνου τὼν ἀπαλῶν φύλλων 101 κε. ὄξει διαλύσας καὶ ῥοδίνῳ ἀναλαβὼν ἢ μυρσίῳ ἐπίχρει περῶ. ἄλλη. 200 λιθαργύρου 101 ζ. ψιμμυθίου 101 ρν. πηγάνου 101 ρ. σταφίδος ἀγρίας 101 κε. ὄξους 105 γ. μυρσίου λίτρας γ. τριβε κατὰ μέρος ἐπιβάλλον τὸ ὕγρον καὶ συντίθει, καθάπερ προείρηται βλ. De Compositione Medicamentorum secundum Locos I-VI Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τὼν κατὰ τόπους I-VI Claudii Galeni Opera Omnia Kühn, Karl Gottlob 1826, 12.482 (α) καὶ 485 (β). Βλ. επίσης, 12.492, 493, 495.*
134. Ο.π. 12.514., 12.572, 12.597.
135. Ο.π. 12.550, 12.551.
136. Ο.π. 12.566.
137. Ο.π. 12.601, 12.621,
138. Athenaei, *Deipnosophistae*, Recognitione Augusti Meineke, vol. 1, Lipsiae, MDCCCLVIII, Γ.29.
139. Σύντομη αναφορά στον απήγανο υπάρχει και στον Φλάβιο Ιώσηπο (Φλανίου Ιουσήπου Ιουδαϊκού πολέμου πρὸς Ῥωμαίους βιβλία, 75-79 μ.Χ.) συγκεκριμένα στο Βιβλίο 7.178. *Ἐπεφύκει δ' ἐν τοῖς βασιλείοις πηγάνον ἄξιον τοῦ μεγέθους θαυμάσαι· σπῆς γὰρ οὐ-*
- δεμῆς ὕψους καὶ πάχους ἐλείπετο*, βλ. σχετικά Χαλβατζιδάκη Μαρία, Δημόδης απόδοση της Ιουδαϊκής Αρχαιολογίας και του Ιουδαϊκού πολέμου του Φλάβιου Ιώσηπου (1ος αι. μ.Χ.) στη δημόδη ελληνική από τον Μανουήλ Χαρτοφύλακα (16ος αι. μ.Χ.) – έκδοση του κειμένου, φιλολογική και γλωσσική επιμέλεια, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2013, Josèphe, Flavius (2008). Flavius Josephus: Translation and Commentary, Judean war, Flavius Josephus, Steve Mason, Honora Chapman.
140. Dioscorides, *De Materia Medica*, V.42, Tess Anne Osbaldeston (editor), Ibdid: South Africa, 2000, 423.
141. Διοσκουρίδης Πεδάνιος ιατρός. De materia medica, B. 3, ch. 46, se. 1, line 1, Γαλιῆς Ο., Καπταδοξία. Συλλογή αποσπασμάτων από αρχαία, βυζαντινά και θεολογικά κείμενα, Θεσσαλονίκη 2018, 356.
142. Dioscorides, *De Materia Medica*, V.42, Tess Anne Osbaldeston (editor), Ibdid: South Africa, 2000, 423
143. Dioscorides, *De Materia Medica*, V.42, Tess Anne Osbaldeston (editor), Ibdid: South Africa, 2000, 423.
144. Dioscorides, *De Materia Medica*, V.42, Tess Anne Osbaldeston (editor), Ibdid: South Africa, 2000, 423.
145. Καλλιμάχης Δ. Γ., «Διοσκουρίδης, ο μεγάλος κλασικός», <https://koutloumous.com>
146. Dioscorides, *De Materia Medica*, V.42, Tess Anne Osbaldeston (editor), Ibdid: South Africa, 2000, 423 βλ. επίσης Tobyn Gr., Whitelegg M., *Ruta graveolens, rue*, 287, <https://researchgate.net/publication/288207586>, doi:10.1016/8978-0-443-10344-5.00032-X.
147. Μπακλαγής Δ., *Η γλωσσίδα της Κανής Διαθήκης*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011, 98 και σμ. 303.
148. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XIX: XLV (156). Βλ. σχετικά Rackham H., Pliny, *Natural History*, London, William Heinemann Ltd MCMLXI.
149. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XIX: XLV (156).
150. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XIX: XLV (157).
151. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XIX: XLV (157).
152. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XIX: XLV (156).
153. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (131).
154. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (131).
155. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (132).
156. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (132).
157. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (133).
158. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (134).
159. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (134).
160. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (135).
161. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (135).
162. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (135).
163. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (135).
164. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (136).
165. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (136-137).
166. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (133).
167. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (137-138).
168. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (138).
169. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (138).
170. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (138-139).
171. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (142-143).
172. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (139).
173. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (139).
174. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (139).
175. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (140).
176. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (141).
177. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, Βιβλίο XX:LI (141).
178. Βλ. σχετικά, Buzzi S., «Farmaci tossici e rimedi contro I veleni nelle», *ECLOGAE dello PS. ORIBASIO, Medicina nei secoli arte e scienza* 31/3 (2019), 605-630 και συγκεκριμένα, 614-615, 617-618.
179. Ορειβάσιος, *Collectionum Medicarum Reliquiae*, I. Libri I-VIII, II, IX-XVI. Μετάφραση J. Raeder (Corpus Medicorum Graecorum, VI.1.1-2) Teubner, Λειψία & Βερολίνο 1928-1929.
180. *Ἡ δὲ διὰ τὸν αἵματων. Πεπέρεως λευκοῦ καὶ μακροῦ, κόστου, ἀκόρου, φουῦ, ἀνίσου, δεκτάμινον Κορητιοῦ ἀνά< β. ἀμώμον, ὀποβαλάμιον, πηγάνον ἀγρίου σπέρματος, κμίνον Αἰθιοπικῶ, ἀνήθου, νήσης < ἄρρενος αἵματος ξηροῦ, ἐρίφου αἵματος, χηνῶς αἵματος, θηλείας, βουναῖδος ἀγρίας σπέρματος ἀνά<γ, γεντιανῆς ὄζις, τριφύλλου,*

- σχοίνου άνθους, λβανωτού, όρόδων ξηρών ανά < δ κνωμάμων < β, σκορδίου < η, συμύρης, νάρδου ανά < ζ, κασσίας < γ, όπου Κυρηναϊκού < γ, στοιχάδος < ε, άσάρου < β, άγαρικου < β, καρποβαλάμιον κόκκους < ι, μέλιτος έφθού τó άρκούν. [νήσης άρενος έματος ξιρού, έρίφου έματος, χινός έματος, θιλείας]. Ορειβάσιος, Collectionum Medicarum Reliquiae, X4, Paris. Suppl. gr. 446, f. 255r48.
181. Η διά τών αίμάτων ποιούσα προς πάντα τά ιοβόλα και προς τά θανάσιμα φάρμακα. Πεπέρεως λευκού και μακρού, κόστου. άκόρου, φου, άνίσου, δικτάμιου Κρητικού ανά < β, άμώμου, όποβαλάμιον, πηγάνου άγρίου σπέρματος, μαράθρου σπέρματος, κυμίνου Αίθιοπικού, άνήθου, νήσης άρενος αίματος ξηρού, έρίφου αίματος, χινός αίματος, θηλείας νήσης αίματος, βοννιάδος άγρίας σπέρματος ανά < γ, γεντιανής όζης, τριφύλλου, σχοίνου άνθους, λβανωτού, όρόδων ξηρών ανά < δ, κνωμάμων < β, σκορδίου < η, πετροσελίνου, πάλιον < η, συμύρης, νάρδου ανά < ζ κασσίας < γ, όπου Κυρηναϊκού < γ, στοιχάδος < ε, άσάρου < β, άμμωνιακού θυμιάματος < γ, μήν Αθαμαντικού < β, άγαρικου < β, καρποβαλάμιον κόκκους < ι, μέλιτος έφθού τó άρκούν. Paul. Aeg., Epit. Med. VII 11, 8, 7-18 Heiberg. Heiberg, Johan Ludvig, επιμ. (1921-1924). Heiberg's CMG' Greek text (Index entry IX) www.bbaw.de/en. The Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities].
182. Ps. Orib., Ecl. 117, 8-10 r
183. [...] Θηριακή ή εχρήσατο Μάρκος ό καθηγητής λυσοδηκτικός. Τριφύλλου τής ασφαλτόδους σπέρματος, πηγάνου άγρίου, όροβίνου άλεύρου, άριστολογίας στρουγγύλης ίσα.
184. Scribonius Largus and Joelle Jouanna Bouchet (ed.) *Compositions medicales* (Collection des universités de France, Série latine; 412), Paris : Les Belles lettres, 2016, cop. 2016.
185. Jocks, Ianto Thorvald, Scribonius Largus' Compounding of Drugs (Compositiones medicamentorum): introduction, translation, and medicohistorical comments. PhD thesis, Vol. II: Translation with explanatory notes and medico-historical comments. <http://theses.gla.ac.uk/82178/> School of Humanities, Subject Area Classics College of Arts University of Glasgow June 2020.
186. Ό.π. (σημ. 155), 61, Androm. Iun. ap. Gal. Comp. med. loc. 9.3 = 13.257 K, Βήσασα, σπέρμα δέ εστιν εν Συρία γεννώμενον του άγρίου πηγάνου, ό δη ό έντόπιος άριμαλα καλοΰσιν.
187. Item prodest eodem modo ruta per se vel cum hederæ bacis decocta, Ό.π. (σημ. 155), 31.
188. Ό.π. (σημ. 155), 85.
189. Ό.π. (σημ. 155), 87.
190. Ό.π. (σημ. 155), 124.
191. Ό.π. (σημ. 155), 148-149.
192. Ό.π. (σημ. 155), 108.
193. 170 Antidotus Μιθριδάτειος Deest initium> [S2] acori ✕ p. II, phu ✕ p. I, sagapeni ✕ p. II, iris Illyricæ ✕ p. II, balsami seminis ✕ p. II, rutæ silvaticæ ✕ p. II, gentianæ ✕ p. II, anesi ✕ p. III, thlaspis ✕ p. VI et victoriati, rosæ aridæ ✕ p. III, misy l mii [J-B, S2] ✕ p. III, acaciæ ✕ p. III, commis ✕ p. II, cardamomi ✕ p. II, schoeni floris ✕ p. VI et victoriati, oropanax ✕ p. VI, opobalsami ✕ p. VI et victoriati, galbani ✕ p. VI et victoriati, resinae terebinthinae ✕ p. VI et victoriati, rubricæ Lemniæ ✕ p. VII. Melle Attico et vino Chio conspargito, donec habeat spissitudinem mellis. Reponitur vitro vase. Danda autem est his, qui malum medicamentum sumpserunt, l [S2] fabæ Aegyptiæ magnitudine ex vini meri, si poterit, cyathis sex: sin minus, mixti meracius cyathis quattuor. Eodem modo et a serpente laesis danda erit: ex mulso autem, quorum iecur durum est aut arquati sunt et quibus alioquin urinam movere studemus. Sed fabæ nostratis magnitudine tussientibus, oculis laborantibus, latus dolentibus; ceterum magnitudine cicericis coeliacis; (prodest enim et his) viciae magnitudine ante accessionem februm; tetanicis, opisthotonicis, spasmo correptis (adiuvat enim et hos) lupini magnitudine, sed cum aquæ cyathis tribus Ό.π. (σημ. 155), 109-110, βλ. επίσης 120-122.
194. Παπαβασιλείδου Ν., «Ο “εϊλεός” στον Αρεταίο τον Καππαδόχη (2ος αι. μ.Χ.)», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 102, 46-48.
195. Παπαβασιλείδου Ν., «Ο “εϊλεός” στον Αρεταίο τον Καππαδόχη (2ος αι. μ.Χ.)», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 102, 47-48.
196. Παπαβασιλείδου Ν., «Ο “εϊλεός” στον Αρεταίο τον Καππαδόχη (2ος αι. μ.Χ.)», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 102, 48.
197. Παπαβασιλείδου Ν., «Ο “εϊλεός” στον Αρεταίο τον Καππαδόχη (2ος αι. μ.Χ.)», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 102, 48.
198. Δαύκος στο πρωτότυπο: άγριο καρότο, σταφυλίνος βλ. σχετικά https://greek_greek.en-academic.com, <https://historyofgreekfood.wordpress.com/2012/05/13>.
199. <https://lsj.gr/wiki>.
200. *Catalogus codicum astrologorum graecorum VIII Codicum Parisinorum partem tertiam descripsit*, Petrus Boudreaux.
201. Γιλής Ο., *Το μέλι στα αρχαία ελληνικά και βυζαντινά κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2007, 111.
202. <http://digital.lib.auth.gr/record/5969?ln=el>
203. Ό.π., <http://historymed.blogspot.com/2010/10/7.html>
204. Andrews A. C., «The use of rue as a spice by the Greeks and Romans», *The Classical Journal* 43:6 (1948), 371-373.
205. *Moretum*, 88-120, Καβρουλάκη Μ., «Παράδοξα ηδύποτα και άλλα», <https://historyofgreekfood.wordpress.com/2012/05/13>
206. Ψελλός Μ., «Ιστορικοί λόγιοι, επιστολαί και άλλα ανέκδοτα», στο Σάβθας Κ. Ν. (επιμ.), *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, Αθήνα 2014, 5, 327-Σταυρακάκης Ν., «Οι μέθοδοι αντισύλληψης των Βυζαντινών», *Archives of Hellenic Medicine*: ISSN 11-05-3992. Βλ. επίσης, Βακαλούδη Α., *Αντισύλληψη και αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, Αθήνα: Σταμούλης, 2003- Πανίδης Γ., «Η αμβλώση σύμφωνα με τους ιατρούς της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας: μια πρακτική υψηλού κινδύνου», *Αριάδνη* 25/26 (2018-2019/2019-2020), 103-152 και ειδικότερα 131.
207. Βαλιάνκος Η., *Η συμβολή του Νικολάου Μυρεψού στην προώθηση και την τεκμηρίωση της βοτανολογίας και της φαρμακευτικής κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή*, Διδακτορική Διατριβή, 2014 <https://core.ac.uk/download/pdf/132821159.pdf>
208. Βαλιάνκος 2014, 84-85.
209. Βαλιάνκος 2014, 99, 101.
210. Βαλιάνκος 2014, 112.
211. Βαλιάνκος 2014, 123.
212. Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (rutaceae), in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 479.
213. Καραμετρέοπουλος Δ., *Φαρμακευτικά φυτά στα έντυπα ελληνικά βιβλία*, Αθήνα: Σταμούλης, 2000, 16, 22.
214. Φαρμακοποιία γενική εκ των πλεόν νεωτέρων σοφών χυμικών και φαρμακοποιών συγγραφέων της Ευρώπης μάλιστα εκ του σοφού χυμικού Βρουνατέλου συνερανηθείσα παρά τον σοφολογωτάτου διδασκάλου και ιατρού Διονυσίου Πύρρου του Θεταλού, Εν Κωνσταντινουπόλει 1818, 221.
215. *Εγγχειρίδιον της Φαρμακολογίας* παρά Ξαυερίου Λάνδερερ, Εν Αθήναις 1845.
216. *Εγκόλιον ιατρικών προς χρήση των πρακτικών ιατρών*, υπό Ν. Κ. Ζαφειτσάνου, Κέγκυρα, 1879, 41, 66-67.
217. *Φαρμακολογία ήτοι περί φύσεως και δυνάμεως και χρήσεως φαρμάκων*, υπό Θεοδώρου Αφεντούλη, Αθήνησι, 1890, 635-636. Ασκαρίδα: ελμυθικός σκόλληκας (*Ascaris lumbricoides*).
218. Σεριάτου Π., *Από τα γατροσόφια στα ιατρικά εγγχειρίδια. Η διαδρομή προς την επιστημονική ιατρική γνώση και περιήλαση στον ελληνικό χώρο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2021, 53-55 και πίν. 1.
219. «Συνταγή προφύλαξης σε περίπτωση επιδημίας από αχιροειτικό χειρόγραφο του 1770», 22 Απριλίου 2020 <https://www.pemptousia.gr/2020/04/sintagi-profilaxis-se-periptosi-epidimias-apo-achiroiriko-chirografo-tou-1770/>. Στη βιβλιογραφία το μίγμα αυτό αναφέρεται ως «vinaigre des 4 voleurs» (ξίδι των 4 κλεφτών) και επινοήθηκε από τέσσερις κλέφτες κατά τη διάρκεια μιας επιδημίας στην Τουλούζη στα χρόνια 1628-1631. Το σπένσασμα αποτελούνταν από αφίνθιο, φασκόμηλο, μέντα, δεντρολίβανο, απίγανο, λεβάντα, κανέλα, γαρύφαλλο και σκόρδο.
220. Η πανδημία του κορωνοϊού επανέφερε τη χρήση του απίγανου στο έθαρτο σμάν ως βοτάνου που ξορκίζει το κακό, στο απολαυστικό βιβίο *Ο Καραγκιόζης, η κορόνα και ο γιος της*, σε κείμενα και φιγούρες του Αγαμέμνονα Τσελίνα, βλ. σχετικά <https://www.hartismag.gr/hartis-18/tehnasmata/o-karagkiolzhs-h-korwna-o-gios-ths#>

221. <http://www.diakonima.gr/2015/07/16>
222. Βλ. μεταξύ άλλων, Σαραντή Ε., «Από τα φυτά της Θράκης», *Θρακικά* 20, εν Αθήναις 1944, 64. Κολτσιδόπουλος Ε., Παπαϊωάννου Α., *Η πληροεισσία γιαγιά θυμάται...βότανα δια πάσαν νόσον*, Πήλιο, 2007, 37.
223. http://www.ptaba.gr/dyn/banner/051716134143_b.pdf
224. http://www.ptaba.gr/dyn/banner/051716134143_b.pdf
225. Επίσης, ο απήγανος χρησιμοποιούνταν σε ασθένειες των ζώων αλλά και ως εντομοαπωθητικό και σποροκτόνο, http://www.ptaba.gr/dyn/banner/051716134143_b.pdf. Βλ. επίσης, Κόπανος Γ., *Το βίωμα του πολέμου στα ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών και αξιωματικών της περιόδου 1912-1922*, Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδικέυσης, Μυτιλήνη 2018, 65.
226. Σαν την υγεία σου έχασες και θες να την κερδίσεις μόνο με βότανα της γης θα την ξαναποκτήσεις. Φύλλα κισσοποροκαλιάς και άρωμα από λεμόνι, ανεραντζά, μανταρινιά, ξαρωστικό κνδώνι. Μάζωξε απ' τσι ποταμούς τ' ακονιζάς τ' αγράρια, βάτο και τσάι του βουνού και τσ' αμπισιάς κλωνάγια. Μάζωξε έροντα πολύ απ' τα βοννά της Κρήτης και σφάκα την πικραδερή, δάφνες, μυρτιές να βρίσκεις, θύμο, κισσό κι αγκαραθιά και αγκαθοστουβίδα την μυρουδιά βασιλικού, φασκομηλιά και θρίμπα, μέντα και δεντρολίβανο, όπου μοσκομυρίζει, το λένε και αρισμαρί, που την υγεία χαρίζει. Πάρε τα γιασεμόφυλλα, τη ροδαρά με τ' άνθη, γαρφαλόβιολες πολλές και γαρφάλλου άνθη, απήγανο και βάρσαμο, της γης το χαμομήλι, τη μυρυστή αμπερούζα που δένουν στο μαντήλι. Πάρε το κοκκινόχορτο, βάλε και κουτσουανάδα που φτιάχνουν κοκκινόλαδο, στον ήλιου την πυράδα. Φύλλα σικιάς κι αμυγδαλιάς και φύλλα μαντζουράνας, φλισκούνι που μοσοβολά σαν κόρφος κάθε μιάς. Το μαιντανό, το σέλινο και την αντωνιάδα, τ' αγούδουρα τ' αγκαλιτού τον κλάδο και τα φύλλα. Όλα ετούτα βράσε τα, γέμισε μία σκάφη και διώξε απ' το κορμά σου τσι πόνους και τα πάθη. Μανροειδής Γ., Ο Γητευτής και το Σαρανταβότανο, https://www.historical-museum.gr/images/uploads/entry_files/ebook%20_%CE%9F_%CE%93%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%AE%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%84%CE%BF_%CE%A3%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%B2%CF%8C%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%BF.pdf
227. Πρβ. και τη φράση *Ήπε απήγανο για ν' απορίξ*, βλ. Χουρμουζιάδου Κ., «Το τσακίλι των μέτρων. Γλωσσάριον», *Θρακικά* 13, Εν Αθήναις 1940, 366-385 και ειδικότερα 378. Βλ. επίσης http://www.ptaba.gr/dyn/banner/051716134143_b.pdf
228. Κοντομήχης Π., *Η λαϊκή ιατρική στη Λευκάδα*, Αθήνα 1985, 74.
229. Οικονομόπουλος Χ. Θ., *Λαογραφικό Λεξικό της Ελληνίδας Μαγής*, 30, <http://ejournals.uniwa.gr/index.php/eleutho/article/download/4210/3923>.
230. Χριστοδουλάκης Ι., *Διαχρονικές λαϊκοθησκευτικές παραδόσεις στην Κάρπαθο*, Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη 2019, 33.
231. Νικητάδης Ν. Ε., «Τα εν Καρπάθω φυόμενα και εν Αγία Γραφή αναφερόμενα φυτά», https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1980_4_11_Nikitiadis2.pdf
232. Παπαθεοδώρου-Δημοπούλου Β., «Οι Καλλιμάντζαροι ή τα κατσιμπουχέρια», *Φολή* 57, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2010, 6.
233. Παπαθεοδώρου-Δημοπούλου Β., «Οι Καλλιμάντζαροι ή τα κατσιμπουχέρια», *Φολή* 57, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2010, 6.
234. Νίγδελης Κ. Μ., *Καππαδογία. Λατρευτικά και άλλα τινά στον αέναο κύκλο του χρόνου*, 294-295.
235. Σκαλτσά Ε., *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 2015, 22.
236. Μείμαρδη Μ., Βοτανολογία. Απήγανος, *Mara's life* 1, 2005, 17.
237. Μείμαρδη Μ., Βοτανολογία. Απήγανος, *Mara's life* 1, 2005, 17.
238. Παραδέλλης Θ., «Η ερωτική και γονιμική μαγεία στο λαϊκό πολιτισμό της νεότερης Ελλάδας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 72, 36-41.
239. Καλογερόπουλος Α., «Γάμος, γονιμότητα, εγκυμοσύνη, τοκετός, λοχεία όπως βιώνονταν στην Αθήνα προ 200 ετών», <https://www.gynecologists.gr/?p=399&>
240. Μείμαρδη Μ., Βοτανολογία. Απήγανος, *Mara's life* 1, 2005, 16.
241. *Τον Γιάγανου του σίνουρου, του Γιάννη το βοτάνι τρία λουλούδια μάλωναν πού θα πρωτοανοίξη τόνα μιλάει για νερό και τ' άλλο για το μύρο, το τρίτο το καλλίτερο μιλάει για την αγάπη*, <http://ikee.lib.auth.gr/record/134712/files/Klidonas.pdf>
242. Σέργης Μ. Γ., «Καλνίτσα: ένα πανάρχαιο θρακικό δρώμενο. Η ερμηνεία των ασμάτων της και η κοινωνική τους λειτουργία», *ERYTHEIA* 39, 2018, 239-263.
243. Pollio A., Natale De A., Appetiti E., Aliotta G., Touwaide A., «Continuity and change in the Mediterranean medical tradition: Ruta spp. (rutaceae) in Hippocratic medicine and present practices», *Journal of Ethnopharmacology* 116:3 (2008), 469-482.
244. Picton M., *Μαγικά Βότανα*, Αθήνα 2000, εκδόσεις Κοχλιάς, 61. Ευχαριστούμε τον φαρμακοποιο Νικήτα Ρούσο.

Πρόελευση εικονογράφησης

1. m.eirinika.gr 2. www.mixanitouxronou.gr 3. gallica.bnf.fr 4. www.agriamanitaria.gr 5. www.athensmagazine.gr 6. www.e-storieskritis.gr 7. Tacuinum Sanitatis, www.wikiwand.com 8. www.wikiwand.com 9. <https://www.wikiwand.com> 10. digitalcollections.nypl.org/items 11. herbaria.plants.ox.ac.uk 12. herbaria.plants.ox.ac.uk 13. herbaria.plants.ox.ac.uk

ABSTRACT

Medical and apotropaic properties of *Ruta graveolens*

Dr. Papadaki Christina

Archaeologist - Post Doc Researcher, University of the Aegean, Greece

Vassilis Stratigis

Forestry, Wood Sciences and Design
University of Thessaly, Greece

Anastasia Fortotira

Forestry, Wood Sciences and Design
University of Thessaly, Greece

Themes in Archaeology 2022, 6(1): 50 - 69

The article draws upon the medicinal and apotropaic properties of rue mainly through written and oral testimonies, demonstrating its importance and wide spread in antiquity through modern times. It was mainly used as an emmenagogue, abortifacient and anti-baskan so it was present in the garden of almost every Greek traditional household until recently.

Key words: rue, medicinal / apotropaic plants, spells, magic